

ENSV RIIKLIK EHTUSKOMITEE
KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

Tellija: Kahala soovhoos

Kelga mõisa ajalooline õiend

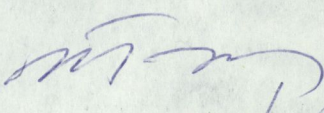
II osa

(Kelga mõisa külade asustusajaloost)

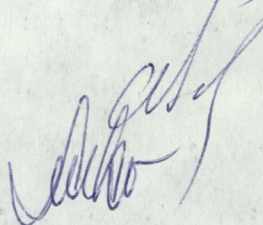
Instituudi direktor

III osakonna juhataja

Projekti peainsener

 H. Uuetalu

A. Sandberg

 S. Metsma

Tallinn, 1979.

2

Ajaloolise õiendi autor:

peaspetsialist etnograafia
alal

E. Kangilaski
E. Kangilaski

Sisukord

Sissejuhatus	4
Asustusajalugu	9
Külade tüübid	19
Taluõu	22
Rannakülad	28
Kasutatud arhiivimaterjalid	39
Kasutatud kirjandus	39
Kaartide nimistu	41
Fotod	

Sissejuhatus

Käesolev õiend on jätkuks Kolga mõisa ajaloo valgustamisel. Kui me eelnevalt pöörasime põhitähelepanu mõisale, selle majandusele, valdajatele, hoonestusele, siis antud juhul on lähtutud teisest aspektist - küladest.

Asustuse uurimine haarab laia probleemide ringi. Seetõttu tuleb piirduda mõne kitsama teemaga, territooriumiga või ajajärguga. Käesolevas õiendis käsitletud külade piiritlemine ajas ja ruumis on küllalt keeruline. Küla mõiste on aja jooksul muutuv - feodalismiperioodi küla erineb kapitalismiperioodi külast. Tänapäeva küla on aga eelmistest hoopiski teiselaadne. Kui külade (talude arvu, rahvastiku jms.) kohta on võimalik andmeid saada ka kaugemast perioodist, siis konkreetset ehitust on üldreeglina ajas tagasi viidavad 19. sajandisse.

Enne saksa-taani vallutajate sissetungi 13. sajandi alguses kuulusid meie poolt vaadeldavad alad Rävåla (Rebala, Repel) nimelisse kihelkonda. Maa alistamise järel hakkasid vallutajad kohe kirikukihelkondi rajama ja nii sattusid käsitletavate külade piirkonnad Kuusalu kihelkonna koosseisu. Laiem geograafiline piiritlus oli aga Harjumaa (tänapäeval Harju rajoon). Külade kuuluvust võib aga arvestada ka mõisate, kui pikka aega eksisteerinud haldusüksuste järgi. Peale maa vallutamist jaotati maa lääniõiguse alusel vasallidele ning algas mõisate rajamine. Mõisate-

võrk kujunes põhijoontes välja 15. sajandi lõpuks.¹ Kuid mõisate puhul pole meil tegemist püsiva suurusega. Mõisate arv muutus aja jooksul. Vastavalt omanikele võisid mõisad teatud ajal olla eraldi üksused, teisel aga ühendati mitu mõisa ühiseks halduspiirkonnaks. Nii moodustasid 17. sajandi algusest Kolga, Kõnnu, Kiiu ja Loo mõisad ühtse mõisatekompleksi, mis kuulus algul De la Gardie'ele, hiljem naisliini pidi krahv Stenbock'idele. Külade vaatlemisel ühe mõisa piirides tuleb seda fakti arvestada.² Külad võisid kuuluda küll ühe, küll teise mõisa alla, - eelkõige kehtib see rannakülade kohta. Alles möödunud sajandi lõpul tuli administratiivüksusena kasutusele endise mõisavalla asemele uus mõisast märksa vähem sõltuv vallatüüp.³ Ja lõpuks peame antud külade puhul arvestama ka sellise paikkondliku määratlusega nagu Lahemaa rahvuspark. Lahemaa rahvuspargi piiride määramisel on lähtutud suures osas maastikulistest motiividest (seal kohtame kolme erinevat maastikulist rajooni - geograafiline Lahemaa, Lavamaa ja Kõrvemaa).⁴ Praeguse rahvuspargi piiridesse jäävad põhiliselt järgmiste omaaegsete mõisate - Kolga, Loo, Kõnnu, Leobu, Tõdva-Kõnnu, Arbavere, Palmse, Sagadi, Vihula ja Karula maa-alad. Osaliselt jääb aga mõne mõisa territoorium rahvuspargi piiridest välja. Sama laieneb siis nende mõisate alla kuulunud küladele. Mitmel korral rahvuspargi piir poolitab küla (Kahala,

¹ Ligi, H. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja ajal (1558-1561). Tallinn, 1961, lk. 326-332.

² Nime järgi kuulusid Juminda neeme kaks rannaküla - Kiiu-Aabla ja Kolga-Aabla erinevatele mõisatele, 17. sajandist aga ikkagi ühtsesse - Stenbockide maavaldusse, millest tähtsaima komponendi moodustas Kolga mõis.

³ Kolga-Koitjärve kogukond (vald) oli moodustatud Kolga majoraatmõisast ja Koitjärvest (Tallinna linnamõis) ühes nende üürde kuuluvate talunditega. 1891. aastal liideti sellega ka Loo vald.

⁴ Varep, E. Rännates külateid, "Eesti Loodus", 1972, nr. 11.

Vihula jt.).¹

Eeltoodu on selgitamiseks, miks allpool tuleb juttu küll Kolga mõisa küladest, Kuusalu kihelkonna küladest või ka Lahemaa küladest. Lähemalt piritletuna jääb vaadeldav maa-ala Kuusalu kihelkonna lääneossa, hõlmates Juminda poolsaare. Rannaküladest jäävad sinna Tsitre, Pudisoo, Pedaspea, Kolga-Aabla, Kiiu-Aabla, Leesi, Tammistu, Juminda, Tapurla, Virve ja Hara, maaküladest Muuksi, Uuri, Kolgaküla, Kahala ja Kalamäe. Valik on tehtud provisoorselt, arvestusega, et sellesse piirkonda jääksid nii ranna- kui ka maakülad. Ranna- ja maakülad on omavahel küllaltki erinevad - nii geograafilise asendi, majandusliku arengu ning nendest alustest lähtuvate teiste ilmingute tõttu. Siinjuures peab ka mainima, et esialgselt saab selline käsitlus olla vaid üldisemat ja üldistavamad laadi - sissejuhatuseks iga konkreetse küla konkreetse talu uurimisele.

Seoses Lahemaa rahvuspargi loomisega 1971.aastal on see piirkond muutunud uurimisteenaks paljude erialade esindajatele - geograafidele, keeleteadlastele, ajaloolastele, arheoloogidele, etnograafidele jt. Siinkohal üksikasjalikumalt lotlemata üksikuid autoreid ja nende töid, mainiksime vaid mõningaid nimesid - arheoloog T.Moora, etnograaf J.Linnus, geograaf E.Varep. Lahemaa ajaloost on kirjutanud mahuka uurimuse ajaloodoktor E.Tarvel.

Varasema asustusajaloo kohta on väärtuslikuks allikaks omaaegse Tallinna linnaarhivaari Paul Johanseni poolt

¹ Linnus, J., Lahemaa rahvastik 18. sajandil (käsikiri ENSV Riiklikus Etnograafiamuuseumis), lk.2.

publitseeritud ja kommenteeritud Taani Hindamisraamat (Liber Census Daniae). Kuusalu kihelkonna rikka laulu-pärandi ja kihelkonna asustuse üldiseloostuse on koon-danud H. Tampere.¹ Suulist traditsiooni Kuusalu randlaste kohta leidub O. Looritsa poolt publitseeritud Eesti Rahva-luule Arhiivis.² Randlaste elule on pühendatud mitmeid artikleid - eriti tuleks esile tõsta G. Vilberg-Vilbaste mitmekülgseid uurimistöid. Paljude allikmaterjalide läbi-töötamine ja väärtuslike andmete esitamine iseloomustab 1974. aastal kaitsitud G. Troska kandidaadiväitekirja "Põh-ja-Eesti külad 19. sajandil". Diplomitööna valmis ajaloo-osakonna üliõpilase P. Pihlaku töö Kuusalu kihelkonna asus-tusajaloost XVII-XIX sajandini.

Arhiivides leiduvaid materjale Kolga mõisa kohta on autor teisel lähemalt vaadelnud.³ Kolga külade kohta 18. ja 19. sajandi vahetusel on andmeid maamõõtja S. Dobermanni Põhja-Eesti maakondade topograafilistes ülevaadetes (ENSV RAKA, f. 30 ja ENSV Riiklik Ajaloomuuseum "D" kogu, f. 70). Andmeid talundite ja elanike arvu kohta on mitmesugustes üldist laadi arhiiviallikates nagu maa- ja hingederevisjo-nide lehed. Lisaks Kolga mõisa senisele fondile on Riik-lik Ajaloo Keskarhiiv saanud möödunud aastal lisa tänu L. Odrese poolt juhuslikult leitud materjalidele. Esialg-sete teadete kohaselt sisaldavad need just talurahvasse

¹ Vana kannel, III (toimetanud H. Tampere), Tallinn 1938.

² Merest ja meremeestest (O. Loorits), Tartu 1939.

³ Kangilaski, E., Kolga mõis, ajalooline õiend (Kultuuri-mälestiste RPI arhiiv, A-).

puutuvaid küsimusi. Fond on praegu korrastamisel ja käesolevas õiendis neid materjale veel kasutatud ei ole. Kolga mõisa kaardid on koostatud maa-hindamise, teede märkimise jms. põhimõttel (vt. näiteks RAKA, f.854, 4(A5), gV). Antud teema seisukohast on olulise tähtsusega 17.sajandi 80.-90.aastatel seoses mõisate reduktsiooniga teostatud mõõdistamistööd. 1690-ndatel aastatel koostasid Rootsi maamõõtjad Axel Holm, Johan Holmberg jt. kaardid peaaegu kogu Kuusalu kihelkonna mõisate kohta. Mõisakaartide vähendamise teel koostati ka 5 korda väiksemas mõõtkavas kogu kihelkonna kaart (vt. fotod 1-). Viimasel on enam-vähem täpselt ära näidatud talud, teed, veskid, kõrtsid ja mõisate piirid. Mõisakaartidel on põhirõhk pandud põllumaa eristamisele - see oli aluseks koormiste määramisel. Just põllumaa märkimine, hoonetele aga väiksema tähelepanu pööramine iseloomustab ka hilisemat (18.-19.sajand) kartograafilist materjali.

Väga rikkalikult on andmeid taluehituste kohta ENSV Riiklikus Etnograafiamuuseumis Tartus. Muuseumi töötajate poolt tehtud kirjeldused, plaanid, fotod; aga ka muuseumi korrespondentide tööd on hindamatu väärtusega. Johtuvalt aga töö spetsiifikast ei ulatu nii talletatud materjal reeglina ajas eriti kaugele - kõige enam möödunud sajandi teise poolde. Etnograafiamuuseumis leiduvaid andmeid meid huvitava teema kohta on antud käesolevas õiendis üldistavalt. Siinjuures peab aga märkima, et viimastel aastatel on Lahemaa külade (taluehituste, planeeringu jms.) osas tehtud tähelepanuväärne töö muuseumi teadusala direktori

J.Linnuse eestvõtmisel. Märkiksime näiteks Pedaspea küla kveplaanid (kunstnik Matti Ruljand). Kuna nimetatud materjal on muuseumis olemas n.ö. toormaterjalina, siis selle läbitöötamine ja publitseerimine kuulub esmajoones materjali kogujatele.

Asustusajalugu

Harjumaad looduslikest tingimustest iseloomustades võib mainida, et Harjumaal paikneb Madal-Eestis (see ala oli hilisjäajal ja jääajajärgsel ajastul tuhandeid aastaid vee all). Madal-Eesti on rikas pinnavete poolest, pinnavesi on kõrge seisuga. Looduslikest oludest tingituna on Madal-Eestis vaid 10-20 % kogu maast põlluharimiseks sobiv.

Kuusalu kihelkond (pindala umbes 613 km²) asub Põhja-Eesti lainjal tasandikul, mida põhjaosas läbib läänest itta järsk paekallas. Viimase ning mere vahele jääb põlluharimiseks ebasobiv kivine liivmuldadega rannikumadalik. Põllunduseks sobivad mullad paiknevad enamasti kihelkonna kesk- ja lääneosas. Ehkki siinseid õhukese huumuskihiga rähkseid muldi ei saa viljakuse poolest võrrelda näiteks Pandivere kõrgustiku muldadega, esinevad siin paaste loopealsete kõrval küllaltki suured põllumassiivid. Kihelkonnas metsades ja soises idaosas leidub seevastu ainult üksikuid ja tunduvalt väiksemaid põllumaid. Meie ajaarvamise I aastatuhande esimese poole jooksul muutub viljakasvatus meie esivanemate põhiliseks tootmisharuks. Sel ajal algab kõikjal Eesti territooriumil asustuse kiire levimine põl-

luharimiseks sobivama mullastikuga aladele. Toimub senise asustuse ümberpaiknemine.

Kindlalt dateeritavaid inimtegevuse jälgi on leitud vaadeldavast piirkonnast juba III aastatuhande lõpust e. m. a. Ümbruskonna vanimaks põllumajanduslikuks asustuskeskuseks peetakse Kahala järve äärset asustusrühma.¹ Meie ajaarvamise esimese viiesaja aasta jooksul kasvas Eesti ala elanikkond tunduvalt. Asustuse levimine toimus just põlluharimiseks sobivama mullastikuga aladele. Metsadesse tekkis üha arvukamalt viljelusmaid. Kuusalu kihelkonna vanimate külade lähim ümbruskond oli juba mainasaja lõpul üsna tänapäevase ilmega.² Nende vanade külade kohta saame teateid Taani hindamisraamatust. Sellest lähtuvalt oli 13. sajandi alguses koondunud asustus põhiliselt Kuusalu kihelkonna lääneossa ja kandis põllumajanduslikku iseloomu. Enne võõrvallutajate sissetungi polnud rand veel püsivalt asustatud ja iga küla (või ka mitu küla koos) omas kindlat rannikuala, kus teostati hooajapüüki. Kuusalu kihelkonnas loeti 13. sajandi esimesel poolel 11 küla, kokku 198 adramaaga - Rummu (Rung), Kaberla (Gabriel), Valkla (Uvalkal), Kiiu (Kithse), Kuusalu (Kusala), Hirvli (Irmari), Sigula (Sicktol), Kahala (Kaiol), Kalamäe (Kalameki), Kullava (Kullawa) ja Uuri (Ueri).³ 13. sajandi algul oli Põhja-Eesti mitukümmend aastat tüliõunaks taanlaste ja Mõõgavendade Ordu vahel. 1219. aastast siin võimu saanud taanlased tõr-

¹ Moora, T., Muinasasustusest Lahemaal, "Eesti Loodus", 1972, nr. 11, lk. 661.

² Moora, T., Maastiku ja muinasaja maaviljelusliku asustuse seostest, kogumik "Harju rajoonis", Tallinn, 1974, lk. 130-141.

³ Johansen, op. cit., lk. 13.

juti 1227. aastal mõõgavendade poolt välja. Stensby kokkuleppe järel 1236. aastal said aga taanlased oma õigused tagasi. Vallutustele järgnes Taani kuninga intensiivne maade läänistamine. Vasallide rõhuva enamuse moodustasid aga sakslased ja mõned üksikud taanlased. Ruma tsistertslaste klooster omandas meid huvitava territooriumi alal Kahala, Kalamäe, Kullava, Uuri, Sigula ja Hirvli külad. Maahärra Saxi sai Kiiu ja Kuusalu. Ruma kloostri ja Saxi vahelises maadejagamises sai Kuusalu kloostri ja Hirvli Saxile. Algul elasid feodaalid linnades ja linnustes, peale olukorra stabiliseerumist asusid aga oma valdustesse - mõisatesse. Ka tsistertslastest mungad rajasid arvavasti juba 13. sajandil Kolga kindlustatud mõisahooned.¹ Mõisatevõrk kujunes põhijoontes välja 15. sajandi lõpuks. Nii on meil maal tegemist kahe asulatüübiga - küla ja mõisaga. Maa-asulastiku põhimassi moodustasid külad. Mõisate rajamine aga muutis tunduvalt varasemat külade paigutust. Mõisad rajati tavaliselt põliste talupõldudele, teinekord ka otseselt vana küla asemele. Ka mõisapõldude hilisem laiendamine toimus talude ja talumaade arvel. Samaaegselt mõisate kujunemisega toimus ka maa päriselanikkonna asustuse laienemine. Rahvaarv kasvas ja vanade külade kõrvale tekkisid uued, millised esialgselt olid "emaküladest" tugevasti sõltuvad, hiljem aga muutusid üha iseseisvamaks. Asustuse laienemine oli eriti võimalik Kolga alal, kus selleks oli olemas sobiv maareserv. 1259. aastal

¹ Selle küsimuse kohta vt. lähemalt Kangilaski, Kolga mõisa ajalooline õiend.

mainitakse Pärисpead (Perkispe) ja 1290.aastal lisaks eelmistele Aruküla (Arweculle); Juminda (Jumentake), Muuksi (Mukenkulle), Vahastu (Wasth), Kõnnu (Kundis), Valgejõe (Witena) ja Kolga küla (villa Kolco). Samaaegselt uute külade tekkimisega rajati ka üksiktalusid või väikeseid talundite rühmi. Osa sellistest üksiktaludest hävis, teistest aga arenesid hilisemal perioodil suured külad - Lõpeveski, Kosu, Hämmakosu, Kõrveveski, Vihasoo, Kasispää jt. 13.sajandi teisest poolest asutati järk-järgult ka rannik, kus varem asusid sisemaakülade kalapüügi- ja sadamakohad. Rannikule asus elama rohkesti rootslasi - vanimaks rootslaste külaks Harju rannikul peetakse Haabneemet, mille kohta on andmeid 1271.aastast.¹ Rootslaste kolonisatsioon intensiivistus eriti pärast Jüriöö ülestõusu mahasurumist, kui paljud Harjumaa külad jäid tühjaks. Läänihärrad soodustasid ranniku koloniseerimist rootslaste poolt. 15.sajandiks olid rootslased asustanud Kaberneeme, Salmistu, Malusi saared ja Juminda poolsaare. Rootslaste ja varem neid alasid kalapüügikohtadena kasutanud eestlaste vahel toimus ka mitmeid kokkupõrkeid. Üsna pea, võibolla vaid saja aasta jooksul olid rootslastega asustatud külad jälle eestintunud. Samaaegselt asus randadesse püsivalt elama ka eestlasi. Viimaste poolt rajati Kiiu-Aabla, Leesi, Tammistu, Virve, Viinistu, Kolga-Aabla külad. Samuti ka tol perioodil väga väikesed külad nagu Tapurla, Suurpää, Pedaspää.² Rannakülad tekkisid

¹ Varep, E., Asulastik, kogumik "Harju rajoonis", Tallinn, 1974.

² Vana Kannel, lk.164.

peamiselt lahtede äärde ja maaninadele, millised võimaldasid paremaid paadisadamaid ja kalapüügikohti.¹

Põhiosas kujunesid hilisema asustuse kontuurid juuba keskaja lõpuks - seda nii mõisate kui ka külade osas. Üldise arengu katkestas 16. sajandi keskel puhkenud Liivi sõda, mille tulemusena varises kokku senine riiklik korraldus. Pikka aega kestnud sõdade, nälja ja katku periood viis asustuse hõrenemisele, maade tühjenemisele. Eelkõige kannatasid suurte teede ääres olevad külad, metsasügavuses ja rannas asuvad külad pääsesid suhteliselt kergemini. 1601. aastal (Rootsi-Poola sõja ajal) puhkenud suur näljahäda muutis maa kohati inimtühjaks. Rahulikuma te aegade saabudes püüti endist elukorraldust taastada ja edasi viia. Eelkõige algas muidugi Liivi sõja ajal lakanud uute mõisate rajamine ja külvipindade laiendamine külade ja talumaade arvel.

17. sajandil lisandus olemasolevatele mõisatele maade eraldamisega Kolga mõisast Kõnnu mõis. Vahepeal eksisteerimast lakanud (13. sajandil mainitud) Valkla mõis rajati uuesti 1627. aastal.² 17. sajandil rajati uuesti ka Koitjärve. Külade asetuse Kuusalu kihelkonnas oli üldiselt sarnane Liivi sõja eelse perioodiga. Maakülad asusid meid huvitaval territooriumil põhiliselt Kahala järve ümbruses. Tekkisid või arenesid üksiktaludest küladeks Sõitmäe, Kimbalu, Kaidaste, Hara, Haagi jt. Elanik-

¹ Sellest on tingitud ka "pea" ja "la" lõpulisel kohanimed. "La" lõpp on lühend "lahest" - algselt siis Haablahe, Tapurlahe. Vana Kannel, lk.9.

² Selleks eraldas Hermann Wrangel Valkla külast 9 adramaad (Johansen, op.cit., lk.359-342).

konna arvukust aitasid tõsta tühjunud maadele sisserändajad. Väljastpoolt tulnuteest moodustasid nüüd lõviosa soomlased. 17. sajandi jooksul suurenes ka talundite arv küla- des (mitmete külade kohta andmed puuduvad). Nii suurenes Kolgakülas talundite arv 1547-1694 viielt kolmeteistkümnele. Leesi külas ajavahemikul 1517-1694 kolmelt kuuele. Kuusalu külas oli märgata väikest tagasiminekut (1547 - 22, 1694 - 20). Siinjuures tuleb märkida, et talundite arvu mädalseis oli 16. sajandi lõpul - 17. sajandi algul, s.o. sõdade ja nälja perioodil.

Uue suure katsumuse elanikkonnale tõi 17. sajandi lõpul (1695-97) puhkenud suur näljahäda ja järgnenud Põhjasõda. Eelkõige kannatasid jälle suurte teede äärde jäävad külad. 1716. aasta revisjoni järgi oli Kuusalu kihelkonnas kasutusel vaid 29,9 % emesõjaaegsest adramaast. Veel 1732. aastal oli Sigula, Hirvli, Kalamäe, Kahala, Uuri, Kiiu, Salmistu, Kuusalu ja mõnedes teistes külades üle poole maid söödis. Põldudele oli kasvanud mets ja võsa, taluhooned kadunud. Pilt ei ole kogu kihelkonna ulatuses ühtlane. Näiteks ei vähenenud Kolga-Aablas, Pedaspeal talundite arv peaaegu üldse, Mauksi ja Saunja külades isegi suurenes.¹ Tühjunud maad kutsusid esile uue sisserände laine, kus põhiosa moodustasid jällegi soomlased. Soome asunikud olid pärit peamiselt Helsingi ja Hamina vaheliselt maa-alalt (Porvoost, Kymnjoelt, Haminast, Pyhtääst, Pernajast, Sipoost, Vironlahdelt, Tytärsaarelt, Iitist ja Vehkalahdelt). 1732. aasta

¹ Pihlak, op.cit., lk.107.

revisjoni järgi oli Kuusalus sisserändajaid teistest Eesti kihelkondadest 76, soomlasi ja ingerlasi 118, sakslasi 15, lätlasi 2, poolakaid 7.¹ Sisserännanud olid esialgselt vabad, sajandi jooksul aga pärisorjastati neid põhisosa. 18. sajandi keskel moodustasid vabad inimesed Harjumaal 3-4 %. Kogu Harjumaa ulatuses olid vabade hulgas võõrrahvaste esindajatest ülekaalus soomlased. Kuigi vabade hulgas oli üsna arvukalt talusulaseid ja juhutöölisi, on enamik neist siiski tegelenud "parema kutsealaga"; vabad olid möldrid, kõrtsmikud, kangrud, sepad, rätsepad jne. 18. sajandi keskel (1751-1753) uuriti kõigis Eestimaa maakondades võõraid inimesi. Inkvisitsiooni protokollidest selgub, kuidas vaba inimene on tõestanud oma vabadust, milline on ta päritolu, elukutse, vahekord mõisaga ja liikuvus. 1751-53. a. inkvisitsiooniks oli vabade arvu vähenemine.²

18. sajandi teisel poolel ning 19. sajandi esimesel poolel suurenes tunduvalt elanikkonna arv. J. Linnuse andmetel oli Lahemaal 1732. aastal 3649 inimest (sellest Kuusalu kihelkonnas 1758 inimest, s. o. 48 %); 1782. aastal oli rahvaarv Lahemaal kasvanud 6585-ni, nendest elas Kuusalu kihelkonnas 3088 inimest. Seejuures on Lahemaal elanikkonna juurdekasv väiksem kui Eestimaa kubermangu keskmine ja ja Harjumaa vastav näitaja. Lahemaa rannakülades elas 43%, Lavamaal 43% ja Kõrvemaal 14% elanikkonnast. Rahvaarvu kasv

¹ Vana Kannel, op.cit., lk.12.

² vt. lähemalt Kangilaski, E., Vabad inimesed Harjumaal XVIII saj. keskel. EMAR XXIV, Tallinn, 1969, lk.223-238.

pole tingitud mitte uute külade rajamisest, kuivõrd olemasolevate külade elanike arvu kasvust. Nii oli Lahemaal 1732.aastal rannakülasid 31 keskmiselt 49 elanikuga; 1782.aastal 33 keskmiselt 83 elanikuga.¹ Vaba põllumaa puudumisel kasvas eelkõige vabadike osatähtsus. Elanikkonna loomulikust juurdekasvust tingitud maapuudust suurendas veel talumaade mõisaga liitmine. Näiteks lõhuti 18.sajandi teisel poolel Kolga mõisas Vahastu küla ja rajati Luuba (Annenhof) karjamõis. 19.sajandi algul aga Kalamäe küla ning rajati samanimeline karjamõis. Pärisorjuse süvenedes kohtame varasemale perioodile vastupidist nähtust - mitte inimesed ei rända sisse, vaid hakkavad pagema mõisaorjuse ja nekrutite võtmise eest. Suund on üldjoontes sama, ainult vastupidine - Soome saared ja rannik pakkusid nüüd Kuusalu kihelkonnast tulnutele varjupaika. Suur väljarändamise laine haaras kihelkonda 19.sajandi keskel seoses maltsvetlaste liikumisega.² Pastor Ahrensi andmeil rändas Krimmi 1861-62.aastal Kuusalu kihelkonnast 75 meest ja 69 naist - peamiselt rannakülast.³ Raharendile siirdumine ja kohtade päriksostmine suurendas maata inimeste hulka. Osa talupidajaid ja maaproletariaati pidi otsima äraelamisvõimalusi mujal. Nii siirdus 1880-ndate aastate keskpaiku Venemaale (eriti Kaukaasiasse ja Ingerimaale) jällegi Kuusalu kihelkonna rahvast. Ingerimaal osteti sisserändajate poolt Simititsa

¹ Linnus, op.cit., lk.5.

² Eriti aktiivne oli prohvet Maltsveti tegevus Leesi külas.

³ Etnograaf L.Võime, kes on uurinud Krimmi eesti asundusi ja väljarändamisliikumist, peab neid arve küll ebatäpseteks.

mõis, mis jaotati omavahel.¹ 1906. aasta paiku rändas umbes 100 inimest ka Soome - Kabbölesse (Porvoo ja Lovisa vahel).

19. sajandil tekkis ka Kuusalu kihelkonnas mitmeid uusi külasid: Valkla mõisa maale Kullamaa küla, Kiiu mõisa piiridesse vabadike külad nagu Rehatse, Põhja, Ilmat-salu ja Külmaallika. Kolga mõisa maadele rajati Aruküla, Mustametsa ja Suurekõrve külad. Kõnnu mõisa Parksi ja Uurita üksiktaludest kasvasid 19. sajandi lõpuks välja samanimelised külad. Külade arvu kasvu näitab kujukalt ühe mõisa piirides toimunud arvuline muutus. 19. sajandi algul loeti Kolga mõisa alla kuuluvaks 17 küla (maa- ja rannakülad kokku).² Sajand hiljem aga 24 küla (siin, tõsi küll, oli tegemist nähtavasti ka piiride muutumisega Stenbockide hiidmõisa raamides. Külade arvu kasv aga toimus ka Loo, Kõnnu ja Kiiu mõisas). Massiline talude päriseksostmine algab Kolga mõisas 20. sajandi algul. ENSV RAKA-s lei-dub hulgaliselt (fond 854) materjali selle küsimuse valgustamiseks - talude kruntiajamist, kaebekirju liiga kõrge maa hinde üle jms. Üldiselt tõi kapitalistlike suhete areng kaasa suured muudatused asustuse arengus: talumaade kruntimine ja sellega kaasnev vanade külade hajutamine, käsitöölise asulate ja saunakülade rajamine, alevike tekkinine kirikute ja raudteejaamade juurde. Kuusalu asula

¹ Mõisa ostuhinnaks oli 50.000 rubla. Selle tasumiseks lae-nati osa raha Peterburi-Tuula maapangast. Algul oli asu-nikke 48 perekonda, kusjuures igale sai 50 tiinu. Hiljem poolitati suurem osa krunte ja loovutati juurdetulnuile. Asunikud olid pärit nii maa- kui rannaküladest (Vana Kan-nel, lk.27).

² AM "D" kogu, f.70, nim.1, s.ü.2, l.30-33.

oli 19. sajandi lõpul alles tekkimisjärgus. 1897. aasta plaanil on praeguse asula kehal peale Nõmme kõrtsi ainult 4 maja.¹ Ühtlasi langeb sellesse perioodi tööstusasulate kujunemine ning pubkehtade rajamine rannikule. Tõsi, esialgu seisid paljude selliste ettevõtmiste eesotsas mõisnikud - antud juhul Stenbockid. Nii kujundati 19. sajandi lõpul välja Tsitre suvemõis (hooned, park ja plaaž). Sealset suveteatrit võisid ka Kuusalu seltsid pidudeks kasutada.

Eesti vanim tellisetehas rajati Stenbockide eestvõtmisel Loksale 1874. aastal (varem oli telliselõöv asunud Ristil, tehase tarvis peeti Loksat sobivamaks - seal oli ka parem savi). Loksas vabrikus töötas sajandi lõpukümneil üle 80 töölise ning sajandi lõpuks oli tehase toodang ca 4 miljonit kivi aastas. Loksalt veeti kive laevaga Tallinna ja Helsingi.²

Mõisa maade vöörandamine kodanliku Eesti maareformiga pani aluse uue asulatüübi - asunike külade tekkimisele. Kolga mõisa südamik jäi küll asunike vahel jagamata - 100 ha suurune maa-ala mõisa südamest (koos hoonetega) jäeti Stenbockide valdusse. Lisaks jäi neile veel Hara saar (50 ha) ja Tsitre (50 ha). Viimased Kolga mõisa omanikud lahkusid Eestist alles 1939. aasta sügisel.

Tänapäevaste suurmajandite loomine on endist asustuspilti tunduvalt muutnud. Osa küladest on kaotanud täielikult esialgse planeeringu sinna ehitatud majandus- ja tööstushoonete tõttu, paljud talud on elanikest tühjaks jäänud, paljusid kasutatakse suvilatena. Asustus on muutunud tihe-

¹ RAKA, f.2486, nim.2, s.ü.4416, l.320.

² Karma, O., Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis, Tallinn, 1963, lk.227.

damaks ja uuenäoliseks praeguste majandite keskuste juures. Arvukalt on rajatud pioneerilaagreid, puhkebaase (rannikule). Tööstuse areng on muutnud mitmed endised väikesed tööstusasulad suurteks aleviteks. Loksa alev (alevi õigused 1948.aastal) on oma enam kui 3300 elanikuga üks vabariigi suuremaid. Loksal on mitu tähtsat tööstusettevõtet (Loksa Laevaremonditehas, Aseri Keraaminatohase Loksa tsehh).

Külade tüübid

Küla moodustavate perede, talude asetus sarase territooriumil annab meile konkreetse asula, mis on selgelt eraldatav teistest, naabruses asuvatest asulatest, ning mida iseloomustavad mitmesugused tunnused - sotsiaalmajanduslik olemus, elanikkond, asula planeering, õued, hooned, looduslik keskkond jt. tunnused.¹

Külade kõrval eksisteerivad hajatalud, mida A.W.Hupel iseloomustas kui "üksikult eraldi oma maadega asuvat talumaja, mida, kui ta metsas asub, ka metsataluks nimetatakse".²

Asulate paigutus sõltub looduslikust keskkonnast (reljeef, veekogud).³ Põllumaa on põhiliselt tasandikel,

¹ Troska, G., op.cit., lk.74.

² Hupel, A.W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I k., Riga, 1874, lk.57.

³ Asulavormide tihedat seost maastiku (eriti reljeefiga) on rõhutanud geograaf J.G.Granö (Granö, J.G., Eesti maastikulised üksused. "Loodus", nr.2,4,5, 1922.aastal).

seetõttu koondub põllundusega tegelev rahvastik tasandikele. Kaluritel on põllunduseks sobivat maad suhteliselt vähe, nendel on olulisem sobiv paatide randumiskoht jne.

Küla tüüpide kirjeldamisega on meie oludes tegelenud põhiliselt geograafid ja nendelt pärineb ka tüpoloogiline iseloomustus. Üldtunnuste põhjal on G.Ränk jaganud külad ridajateks või sumbjateks. Küla tüüpe käsitleval uurimistööl on pikemalt peatunud G.Troska oma eelpoolnimetatud kandidaadiväitekirjas. Temalt pärineb ka järgnevalt esitatud kokkuvõtlik tüüpide iseloomustus.

Külad on jagatud meie etnograafilises kirjanduses sumb-, rida-, ahel, hagu-, haja- ja tänavküladeks. (Sellise jaotuse kõrval eksisteerivad aga veel mitmed alatüübid ja vahevormid.)

Sumbküla peetakse üheks vanemaks eesti küla planeeringu tüübiks. Sellist küla iseloomustab tihedam või hõredam korrapäratu hoonestus ning vabakujuliste õuede süsteemitu asetus küla läbivate ristlevate teede või külaväljaku¹ ümber. Eraldatakse tihedamat või hõredamat sumbküla. Üheks alavariandiks on ka sumbahelküla. Seal asetsevad õued ühel, harvemini kahel pool teed ridamisi, nende taga asetsevad õued tihedamas või hõredamas sumbjas rühmas. Üle-eestiliselt on levinud tihe sumbküla - õued korrapäratus rühmas, õuede vahel looklev tee hargneb mitmes suunas - üldkuju võib olla korrapäratu, ka piklik. Keske väljakuga sumbküla esineb põhiliselt Lääne-Eestis ja Harjumaal.

¹ Külaväljak (külavainu) oli ühiskondliku ja majanduselu keskuseks (vainul paiknes tavaliselt küla ühine kaev, aeti hommikul ja õhtuti küla kari, seal käidi ka muidu kokku saamas ja aega viitmas).

Ridaküla on samuti eesti küla põline vorm ja on üle-eestiliselt levinud. Taluõued asuvad mööda põllu serva, piki veekogu kallast või mäeveeru. Paigutus jälgib looduses tekkivaid kõverjooni. Talud on tavaliselt ühel pool teed (teisel pool mõni üksik talu); põllud jäävad teisele poole teed.

Ahelküla on ridakülast hõredam, õued asetsevad üksteisest kaugemal (ei puutu kokku).

Vastavalt külade ajaloolisele arengule ilmnevad mitmed segatüübid - just 19. sajandist alates. Tuntuim segatüüp on tuumikküla - tihedama tuumiku (kas siis sumb- või ridaküla) ümber on koondunud üksikud taluõued hajaasustusena.

19. sajandil tekkima hakkavad rannakülad on üldiselt reeglipärase planeeringuga (tuleneb kindlast maa suuruselt).

Eestis on kõik külatüübid levinud läbiseigi ilma väga kindlate vahepiirideta. Rääkida võib ainult ühe külatüübi valdavusest antud piirkonnas.

Omaette probleem on hajakülade küsimus. Hajakülades puudus kompaktne, ühtne hoonestatud territoorium ja õued olid ühe-kahe kaupa hajutatud põldude ja karjamaade vahele. Väga sageli, eriti kapitalismiperioodil, puudus neil ka ühine maakasutus. Seetõttu on hajaküla mõiste üsna ebamäärane. Küla mõistet on eriaegadel ning eri paikades kasutatud erinevas tähenduses, ka üheõuese asula tähistamiseks.¹ Aja jooksul hakati aga nimetust küla kasutama

¹ Ligi, H., Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandini alguseni. Tallinn, 1968, lk. 24.

vaid ühtse, tervikliku, hulkõuese asula tähistamiseks. Hajaküla probleem pole veel lõplikku lahendust leidnud,¹ tinglikult võime aga siiski sellise tüübi puhul rääkida külast.

Taluõu

Taluhooned ehitati ümber avara muruga kaetud õue. Tähtsaim ja keskne hoone - rehielamu - ehitati esiküljega õue poole. Rehielamu oli sageli orienteeritud lõuna-põhja suunaliselt. See tagas kambrite asetuse vastu lõunapäikest ja rehealuse väravate avamise korral tuulamiseks tarviliku lääne- või idatuule (sellise suunaga tuuli esineb Eestis kõige enam). Siinjuures on põhiliselt arvestatud reheelamuga, mille elanikud toitusid põllust. Randlasel põldu sageli polnudki või oli väga vähe - see tingis teistlaadse eluhoone, nagu edaspidi näeme. Traditsiooniliste eesti talu kõrvalhoonete hulka kuulusid feodalismiperioodil ait (aidad), suvekoda, laudad (Lõuna- ja Ida-Eestis, saartel ja põhjarannikul ka vihusaun). Talu kõrvalhoonete arv sõltas piirkondlikult väljakujunenud traditsioonist, aga ka talu jõukusest. Suuremad muudatused taluõuede planeeringus, hoonestuses ning üldilmes toimusid 19. sajandi lõpul, 20. sajandi algul. Päriseks ostetud taludes hakati püstitama rohkem ja suuremaid hooneid. Hakati kasutama ka

¹ Põhjalikult on seda küsimust analüüsitud artiklis Troska, G., Šlögina, N., Eesti külavormide klassifitseerimised, EM Ar XXIX, Tallinn, 1976, lk.101-124.

uusid ehitusmaterjale ning uut viimistlust (katuse katmine sindlite või laastudega, seinte vooderdamine laudadega, värvimine jne.). Üha rohkem hakatakse rajama puuviljaaedu, istutama lilli jms. Rehest ehitati sageli eraldi elumaja.

Ait oli taluõuel üheks tähtsamaks majandushooneks.

Aitade arv olenes talu suurusest ja jõukusest. Ehkki aitude rohkusega torkab eriti silma Saaremaa, oli ka Põhja-Eestis talus tavaliselt mitu aita: eraldi vilja, riiete, kalade jne. hoidmiseks.¹ Ait ehitati maapinnast kõrgemale, et tuul saaks pöranda alt läbi puhuda ja hoone oleks kuiv. Aida ehitustehniliseks iseärasuseks oli puupörand ja kaugele ette ulatuv räästaalune. Viljaaidal oli sageli ees mademed, mille moodustasid pörandatalade ja otsaseina alumiste palkide pikemaks jäetud otstele toetuvad pooleks lõhestatud palgid. Ait oli kas üheruumiline või kompleksehitis. Aitu, kus ühise katuse all on kolm, neli või rohkemgi aita, ehitati ka Kuusalus. (Üldine on see tava Saaremaal ja Muhus.) Väikestes majapidamistes oli ait vahel elamuga ühise katuse all. Kuusalus ehitati ait sageli ka rehealuse otsa.

Suvekõök. Primitiivsem tüüp - püstkoda kadus mandril üldiselt juba sajandivahetusel. Üldlevinud oli nelinurkse põhiplaaniga Põhja-Eestis reeglina paekivist seintega, laeta ja korstnata hoone. Katuse oli enamasti kas kiviplaati-dest või laudadest.

¹ Näiteks loetletakse Tapurla küla täistalus neli aita - lihaait, minia riideait, vanemate riideait ja silguait (eraldi oli veel kuurialune).

Saun on igipõline ja levinud peaaegu kõigi soome-ugri rahvaste juures.¹ Saunad ei ole Eesti eri osades ühesuguse levikuga. Näiteks puuduvad nad sageli just Harju- ja Järvamaal. Pesti sellisel juhul rehetas. Täni säilinud Põhja-Eesti vanima sauna kirjelduse toob K. Tihase oma monograafias. Hoone oli Uuri külas Erulõpe talus. Väike, ühest ruumist koosnev rõhtpalkehitis, pörandapinnaga umbes 8 m². Seda kasutati nii riietumiseks, vihtlemiseks kui ka pesemiseks. Saunaruumi kõrgus oli umbes 2 m. Välisuks on otsaseina keskel. Sellest sisse astudes on võimalik näha lahtise kerisega ahju. Paekivist laetud ahjutagused seinad on ühtlasi ka sauna välisseinteks. Selline konstruktiivne võte on väga iseloomulik Põhja-Eesti saunadele üldse.²

Talu traditsiooniliste kõrvalhoonete hulka kuulub ka laut. Vanimad andmed lauda kohta Põhja-Eestis pärinevad 18. sajandist.³ Põhja-Eestis tuntakse ka mitmest laudast koosnevaid hooned (veiselaut + lambalaut + sealaut). Laudaseinte ehitamiseks hakati 19. sajandi teisel poolel kasutama kivi - meid huvitavaal territooriumil paasi. 20. sajandi esimesel poolel hakati jõukamates taludes ehitama puhaslautu (karjaköögi jm. sinna juurde kuuluvaga).

Jättes kõrvale teised talu abihooned (keldrid, küünid, kuurid jne.) vaatleme käesoleval juhul lühidalt veel üht randlasele vajalikku hoonet - võrgumaja. Mereäärsetel kaluritel võis võrgumaja püüniste hoidmiseks kuuluda kas ühe aidaruumina õuekompleksi või asuda hoonetest eemal mere ääres. Õuel olevad püünistehoidlad sarnanesid teiste aita-

¹ Esmakordselt esineb sõna saun kirjalikus allikas - Jõe-
lähme kihelkonna Saunja küla nimes - juba 13. sajandi
algul. (Habicht, T., Rahvapärane arhitektuur, Tallinn,
1977, lk. 45).

² Tihase, K., Eesti talurahva arhitektuur, Tallinn, 1974,
lk. 258-259.

³ Habicht, op.cit., lk. 65.

dega, rannaäärsed võrgumajad olid kergema konstruktsiooniga. Kuusalu kihelkonna ranniku võrgumajades on nähtud mitmeid ühisjooni Soome võrgumajadega (etteulatuvad külgsseinad, paadikuurid, võrgukuur, soola- ja soolakalaaida ühendamine).¹

Terve küla, vahel isegi mitme küla võrgumajad koondusid harilikult kokku ühise paatide randumispaiga juurde (selleks mitmed põhjused - parem võrke kaitsta loomade eest, renditingimused jne.). 19. sajandi lõpupoole hakkasid paljud kalurid merel käima oma talu lähedalt, sellega seoses hajusid ka võrgumajad mööda randa laiali. Põhiliselt olid võrgumajad tehtud puust, sageli roost (või õlest) viilkatusega. Mõõtmelteil suurematel võrgumajadel olid aga kelpkatused. Võrgumajad on tavaliselt ilma akendeta. Tavaliselt ühe poolega uks on üldiselt otsaseinas.

Põhja-Eestis oli üldiselt levinud kodusepis, seega kuulus talu hoonetekompleksi ka väike sepikoda (paja).

Küla üldilme kujundamisel omavad suurt tähtsust ka piirdeaiaid ja sulused. Põhja-Eestis oli kõige laialdasemalt levinud püstandaed (Kuusalus nimetati püstaed) - tihedalt üksteise peale laotud poolpõiki seisvatest roigastest. Metsa puudumisel kasutati ka kiviaedu.

Rehielamu

Vanem rehielamu koosnes kahest põhilisest ruumist - rehetoast (tarest) ja rehealusest (kojast). 19. sajandi keskpaigaks koosnes rehielamu juba enamikel juhtudel kolmest osast - kahele eelpoolnimetatud ruumile liitus kamber (kambrid).

¹ Vt. lähemalt Luts, A., Võrgumajad Eesti mererannikul, EM Ar XXV, Tallinn, 1971, lk. 22-54.

Vastavalt kujunenud ajaloolis-etnograafiliste valdkondadele võib eristada 1) Põhja-Eesti, 2) Lõuna-Eesti ja 3) Lääne-Eesti koos saartega rehielamu tüüpi, kusjuures igal tüübil on teatavad kohalikud jooned.

Põhja-Eesti tüüpi rehielamu iseloomustavaks jooneks on see, et rehetuba oli kõrgem ja kitsam kui rehealune, kusjuures rehetuba piirasid kõigist neljast küljest mitmetstarbelised madalamad abiruumid: eestpoolt esik ja sahver, tagantpoolt aganik. Ühes otsas oli rehealune, teises kamber. Seetõttu jäi rehetuba pimedaks ja sai päevalgust ainult esiku lahtiolevate uste kaudu.

K. Tihase toob kokkuvõtlikult esile Põhja-Eesti tüüpi rehielamu olulisemad iseloomustavad jooned.

1. Rehetuba on kõrgem ja kitsam kui rehealune. Selle tagajärjel rehetoa ette ja taha tekkinud lai räästaaluseid kasutati väiksemate kõrvalruumide ehitamiseks.

2. Rehetoa välisuks on esiseinas. Peale selle viivad rehetoast ukсед rehe alla ja kambrisse.

3. Rehetoa ja rehealuse vaheline ukseava on võrdlemisi väike ning kõrge lävega.

4. Rehetoas on kerisahi. Vanemad ahjud on lahtise, hilisemad kinnise kerisega.

5. Rehetoa ahi ulatub alati oma külje ja tagamiüriga läbi rehetoa seinte.

6. Enamikul juhtudel on rehetoa laepalgid suunatud ristilise hoone telge.

7. Tihti esines ulualune.

Põhjarannikul (Kuusalu) ja Pärnu lahe rannikul (Häädemeeste) esineb rehielamutüüp, mis erineb Põhja-Eesti

rehielamatest põhiliselt selle poolest, et parred on rehetoaas asetatud mitte risti, vaid piki hoonet. Rehetoaahi pole aga asetatud mitte risti hoonet, nagu see reeglipäraselt igal pool esines, vaid piki hoonet. Kuna see rehielamutüüp geneetiliselt on seotud Põhja-Eesti vana elamuga ning saunaga, siis võib seda tinglikult nimetada põhja-ees-ti alatüübiks. Ka omavahel on erinevusi. Kuusalus (nagu nähtub vana rehielamu põhiplaanist) koosnes hoone rehetoaast, kojast ja kambri ning kodakambri. Kõik ruumid on enam-vähem ühe kõrgused (2-2,5 m) ja laiused. Kojaruum on ilma laeta ning võrdlemisi väike. Viljapeksmine toimus peamiselt rehetoaas. Kodakambrit kasutati toiduainete panigaigana. Siinjuures peab märkima, et selliseid kodakambreid ehitati selle rehielamutüübi juurde ainult põhjarannikul. Võib olla on sellise kodakambri tektele avaldanud oma mõju soome elamukultuur.¹

Rehetoaahi on Põhja-Eestis enamikel juhtudel kinnise kerisega (kummiga). Omapärase ahju kirjelduse esitab E.Kit-sing 1937.aastal Pedaspea küla Nisumäe talust. Ahi oli suitsuahi ja nn. "püti peale tehtud". Ahju vundamendile pannakse pütt (suur silgutünn) ja ümber püti hakatakse ahju võlvima - kas telliskivist, paest ehk ka maakivist. Kivid seotakse saviga. Kui jõutakse püti ülemise ääreni, asetatakse kivid ahju seinast veidi väljapoole nii, et need moodustavad kõva väljaulatava ääre. Sinna ääre peale asetatakse risti üle ahju kerise paed (paas).²

1926.aastal ^{märgib} F. Leinbock (Linnus) - taluhoonete hulgas leidub palju uuemaalisi, isegi toredaid ehitusi. Suitsuta-resid üksikuid, küll on aga Kuusalus paljud popsisaunad korstnata.

¹ Tihase, K., Eesti talurahvaarhitektuur, Tallinn, 1974, lk. 157.

² EA, 28, lk. 275.

Rannakülad

Vaadeldava piirkonna rannaküladeks on Kolga lahe kaldale jäävad Suur- ja Väike-Tsitre ning Pudisoo. Edasi kulgevad rannakülad piki Juminda neeme rannikujoont - Pedaspea, Kolga-Aabla, Kiiu-Aabla, Leesi, Tammistu, Juminda (Kolga lahe ääres) ja Tapurla, Virve, Hara (neeme Hara lahe poolsel küljel). Nagu nägime eespool, nimetatakse nendest küladest 13. sajandil vaid Jumindat (1290.a.). Teiste külade kohta veel pidev asustus puudus. 16. sajandist on andmeid Kiiu-Aabla (1517.a.), Leesi (1517.a.), Tapurla (1537.a.) ja Tammistu (1539.a.) kohta. Tõenäoliselt olid juba enne Liivi sõda olemas ka Pedaspea, Kolga-Aabla, Virve ja Hara,¹ ehkki otsesed andmed nende kohta on praegu teada alles 17. sajandist. Pole usutav, et nii palju uusi külasid rajati selle sõdadest ja näljahädadest täidetud saja aasta jooksul. 17. sajandil pidi arvatavasti eksisteerima ka juba Tsitre küla.² 17. sajandil paiknesid Juminda rannakülad piki rannikujoont - neeme keskel puudus asustus täiesti (sama olukord valitseb ka kolmsada aastat hiljem). Juminda poolsaare lõunaosa võtab enda alla soine maa-ala - Hara suursoo. Neemel järgnevad külad pikemate või lühemate vahemaade tagant. Kui 17. sajandil olid külade vahemaad veel küllalt suured, siis ajapikku (talundite arvu suurenedes) kasvasid mõned külad täiesti

¹ Vt. lk. 12.

² Kui 18. sajandil rajati Tsitre karjamõis, mainitakse, et kuna tegemist oli suhteliselt hõreda rannakülaga, jäi viimane alles (Pihlak, op.cit., lk.108).

kokku (vt. näiteks Kiiu-Aabla, Leesi ja Tammistu). Lahepõhja küla Pudisoo paikneb jõe suudmes.

Järgnevalt esitame vaadeldavate külade talundite ja elanike arvu 18. sajandil (adramaarevisjonide andmeil).

	1732		1782	
	tal	elanikke	tal	elanikke
1. Tsitre	5	32	5	30
2. Pedaspea	3	23	4	30
3. Pudisoo	5	50	5	54
4. Kolga-Aabla	5	40	8	71
5. Kiiu-Aabla	16	117	18	142
6. Leesi	7	69	17	143
7. Tammistu	4	37	9	63
8. Juminda	13	66	14	112
9. Tapurla	7	50	7	59
10. Virve	6	42	9	71
11. Hara	5	43	7	55
Kokku:	76	569	103	730

al
 Vaadeldav/periodil (s.o. 50 aasta jooksul) on rannaküladest kõige suurem Kiiu-Aabla - seda nii talundite kui ka elanike arvu poolest. Suuruselt teine on Juminda, mille 1782.aastal küll ületab Leesi. Leesi küla kasv 50 aasta jooksul on küllalt tähelepanuväärne - 10 uut talundit. Teiste külade talundite arv on stabiilne või näitab väikest kasvutendentsi. Tunduvalt on tõusnud aga elanikkonna arv. Vaba põllumaa puudumisel kasvas eelkõige vabadike osatähtsus. 19. sajandi keskel moodustasid vabadike majapidamised (hingeloendite järgi) talundite koguarvust poole. Pedaspeal loetakse 1858.aastal 5 talu kõrval 13 vabadikukohta, Virve külas 8 talu ja 12 vabadikukohta, Kiiu-Aablas 18 talu ja 9 vabadikukohta, Tammistul 9 talu ja 4 vabadikku jne. Kuusalu rannaküladest on 18. sajandil rahvarohked eriti poolsaarte

tippudel asuvad kalurikülad (Kiiu-Aabla, Leesi, Juminda). Ilmselt olid siin soodsamad eeldused kalapüügiks. Lahesoppi-des olid külad väiksemad ja selleks nad jäidki (Tsitre, Pedaspea).¹

Juminda neemelt on teateid ka mitme kabeli kohta. Suu-lise traditsiooni kohaselt ehitati Juminda kabel 1615.aas-tal. Legend kabeli ehitamise kohta on üldiselt samalaadne paljudele kabelitele - ühel udusel päeval sõitsid taanlased (?) laevaga karile, vastutasuks elu eest lubanud ehitada kabeli. Jõudnudki Juminda sääreotsa, üks mees võtnud sõela-ga merevett ja jooksnud nii kaugele kui vett jätkus. See saanud kabeli kohaks. Hiljem oli Juminda kabel veetud Kura talu aia taha, kus olevat ka surnuued.² Juminda kabel on märgitud 17.sajandi lõpu kaardil.³ Juminda kabelit peetakse Leesi kabeli eelkäijaks. Mereäärsetes kabelites olnud sage-li laevamudelid sees - selline mudel olnud ka Juminda kabe-lis. Peale kabeli lammutamist viidud see ühe vana meremehe ja laevameistri juurde, kus poisiä seda 1875.aasta paiku vaatamas käisid.⁴

Randlaste juures võib kohata aga ka hoopis teistsugust kabelitüüpi, mille tekkimine on seotud vanade uskumustega.

Kolju kalakabeli rajamisest kõneleb suuline traditsioon, et kui vanasti olnud Virve küla juures palju kalu, tulid sinna soomlased kala püüdma ja ehtasid kaldale väikese ma-ja (magamiseks, võrkude hoidmiseks - ühesõnaga ajutise pea-tuspaiiga). Kui kalad otsa lõppenud, ilmutanud ühele mehele

¹ Linnus, op.cit., lk.26.

² Loorits, O., Merest ja meremeestest, Tartu, 1939, lk.221.

³ RAKA, f.1, nim.2, s.ü.C-I l.

⁴ Loorits, op.cit., lk.220.

unes haldjas, kes öelnud, et tal pole peavarju ja vahepeal lagunenuid hoonet peab parandama. Mees parandanudki siis sauna katust ja saanud peale seda kala. Tema eeskujul hakanud ka teised hoonet parandama ja nii hakatud sealt kohalt jälle kalu saama. Nii käidud seal kalaõnne palumas ja võetud kaasa ka võrgud ja võrgukivid. Kohta kutsuti "kalakabeliks" ehk asukoha järgi Kolju kabeliks. Kui vana hoone ära lagunenuid, tehtud sama koha peale uus. See keelatud ära (nähtavasti ebainsu hirmul) ja muudeti lehmalaudaks.¹

Kolgaranna rahva kodusest elust 1865.aasta paiku on rääkinud 1920.aastal Leesi külast pärit M.Masurin. Andmed puudutavad põhiliselt Leesi küla. Siinjuures toome vaid lühikese katkendi sellest pajatusest (mis iseloomustab just selleaegseid ehitusi).² "...Ehitused olid suitsutoad, rehetoa moodi ehitatud. Oli tuba, koda ja kodakamber ehk reie-tuba, reiealune ja saviladu mõnel ja siis olid vähikesed kambrid tua otsas ehk tua kõrvas. Oli ka Leesi külas 4 korsnad olemas. Suurem jagu olid raudkivi ahjud ilma kerikseta, patsasammas nurga peal. Aknad olid vähikesed, nelja ruutuga; katuksed olid õlgedest, perduksest käis suits välja... Vana suitsutubade ukse künniksed olid kõrgid kolmenemas palgis, nenda et üks kui neljanurgeline luuk oli... Esimene maamõetmine oli vist 1863-64.aastal. Enne seda oli igalühel, mis keski oli oma koha tarvis arind, üks põllulapp ehk heinamaa tükk siin, teine seal. Siis jagati nenda, et kus suurem heinamaa oli, et sinna pandi iga pere jauks ühesuurused sarad, nendasama ka põllutükkidega. Siis oli peresi vä-

¹ Loorits, op.cit., lk.153,154.

² Kõneviis on jäänud muutmata.

hem, siis oli Leesil 16 peret, kel maad olid ja 9 ilma maata - nenda oli 25 kohta. Siis asus ehk ehitati uusi juure. Siis tuli 1884-85.aastal maa kruntimine, siis anti ka nendele maad, kel majad olid. Nenda on nüüd Leesil 38 peret /1920.aastal/ kel on maad ja 8 ilma maata. Nenda on Leesil. Teistes külades on Kolga-Apla küll keige rohkem kasvanud, selle järel on Tapurla ja Virve. Kohtade müimine algas 1906.aastal. Se kestab kolm aastat ja nüüd on suurem osa müüdud, moni üksik on veel müimata. Leesil on veel 2 kohta veel rendi peal..."¹

Nendes tingimustes elas siis rannarahvas, kelle elatus tuli merest ja kes lävis Soome randade ja saartega tihedalt kui maaküladega. Mitmeti erinevat ajaloolist arengu- teed käinud rannakülades räägitakse sisemaaga võrreldes isegi tunduvalt erinevat keelemurret. Nagu märgib tuntud murde- uurija M.Must, on eesti keele murdeline jaotus kujunenud välja pika aja jooksul ning ulatub tagasi kunagiste hõim- murreteni, mistõttu murdealad sageli ei kattu tänapäeva ad- ministratiivsete piiridega. Jõelähtme ja Kuusalu murraku- alasid läbib üks eesti olulisemaid murdepiire nõnda, et siin- setel randadel ja saartel on kõneldud soomepärasest kirde-ees- ti rannikumurret, maakülades aga teatud siirdemurret, ran- nikupärasest joontega läbipõimunud keskmurret. Jõelähtme ja Kuusalu neemedel, rannakülades ja lähedastel saartel kõnel- dud murrakud moodustavad kirde-ees- ti rannikumurde läänerüh- ma.² Arhailist (tugevate Soome mõjudega) pohirennamurret

¹ Vana Kannel, op.cit., lk.17 jj.

² Must, M., Põhja-Harjumaa keelest, kogumik "Harju rajoonis", Tallinn, 1974, lk.272.

kõneldi veel käesoleva sajandi 30-ndatel aastatel 11 külas Juminda ja Pärисpea neemedel (murde lõunapiiri moodustasid Kolga-Aabla, Virve, Suurpea ja Turbuneeme külad.¹ Tänapäevaks on rannakeel taandunud kitsale rannaribale ning vanimategi randlaste murdekeel erineb tunduvalt sellest pohirannast, mida rääkis neile eelnenud põlvkond.² Mitte ainult keeleliselt, vaid ka välimuselt ja iseloomult erines randlane maaküla elanikust "...vade toisema loomuga näol on kui maisemaa rahvas. Pääld nähä pisembä seltsi, tomukamma näukarvaga, tulisemma vaimuga...Lustiligud ja naljategijäd, luuleligud, armastevad laulusi laulada, usinad toisele abi menemäs ja monda muud ääd omadust..." - ehkki nii hästi on iseloomustanud randlast ise rannarahvast põlvnev rahvaluulekoguja Joh. Esken 1894. aastal, tundub siin rannamehe põhilist olemust tabatud olevat.

Selline "lõbusa loomuga" randlane elatus merest. Juba peale vallutusperioodi esines kalakünnis rannatalupoegade andamite hulgas. Ka järgnevatel sajanditel püsis enamasti künnis. Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas pidid raharendile üle viidavad rannatalupojad 16. sajandi keskel endiselt andma natuuras kalakünnist. 1569. aasta maksu- ja maa-ramatust nähtub, et enamasti nõuti kalu (lesti, räimi, laticaid, vimbi) kuivatatult.³ Hilisemal ajal aga tuli mõisale tasuda kalarenti. Sageli anti rendisumma külale ühiselt, mis siis jaotati koha suurusele vastavalt. Kalu vahe-

¹ "ö" tähele vastab selles murdes terve rida vokaale, nagu soome keeleski, puudub teise ja kolmanda silbivälte vahe, sageli esineb "h" sõna algul, otsesed soome laenud jms. tunnused.

² Must, op.cit., lk.272.

³ Ligi, 1968, op.cit., lk.76.

tati eelkõige vilja vastu. Rannikul püüdsid talupojad põhiliselt räime. Kolga lahes leidus räime, siiga, ahvenat. Kahala järves elasid kogred, Lohja järves haug, ahven, kiisk, tint. Et räime 19. sajandil vähe olnud, käinud sinne rannarahvas igal kevadel räime kudemise ajal Soome saarte ümbruses kala püüdma. Ettevalmistused kalapüügile minekuks algasid juba varakevadel (valmistati erilised leivad, pesti kalapütte jne.). Soomes käinud kalapüügil kõik tööjõulised mehed ja ka nooremad naised. Põhiliselt sõideti saartele Lovisa linna kaudu. Püügi ajal olid peavarjuks väikesed majakesed. Püütud kala soolati kohe. Püügiaeg kestis 6-7 nädalat, siis algas tagasisõit. Headel aastatel võis iga kalapüügis oleva inimese peale tulla isegi 6 tündrit kala, kehvadel aastadel ei saadud tündritki. Kala vahetati siis sise-maa küllades vilja vastu. Eesti kaluritele pakkusid aga tugevat konkurentsi soomlased, kes sõitsid siia rannikule (põhiliselt küll Virusse) ja vahetasid siin kala maalt kokkutulnud talupoegadega vilja vastu. Sellist vahetuskaubandust lubati 19. sajandil kindlates punktides - Purkse, Mahu, Toolse, Vergi, Võsu ja Käsmu. 1864. aastal avati aga ametlik vahetuskaubanduse punkt Hara saarel (kohalike talupoegade palvel ja krahv Stenbocki toetusel).¹ Kodanliku Eesti pericodil soome-eesti kaubandus ahenes, Kuusalu randlased aga jätsid Soome saartel kalapüügis käimise juba 19. sajandi lõpul maha - ka koduranda oli kala jõudnud.

Meresõidule ja kalapüügile andis elatislisa käsitöö -

¹ RAKA, f.2157, nim.1, s.ü.11.

seada just väiksemates rannakülades (Tsitre, Pedaspea). Suulise traditsiooni kohaselt olla Pedaspea mehed põlised puutöö tegijad.¹

Pedaspea küla on seotud ühe Eesti suurima kunstniku - Kristjan Raua elu ja loominguga. Kristjan Raud elas 1938-1939 Pedaspeal Mart Kilti majas ja lõi rannaküla motiividel peamiselt söe- ja pliiatsijoonistustena üle 20 töö. Pedaspea perioodi peetakse K.Raua loomingus omaette peatükiks. Seal valminud töid, nende sidet rahva elu ja saatusega on analüüsinud mitmed K.Raua loomingu uurijad (R.Kangro-Bool, L.Viiroja).

Teistest rannaküladest mõnevõrra iselaadne on olnud Tsitre staatus. Tsitre nime seostatakse tsistertslaste nungaorduga. 17.sajandil elas Tsitres (Tsitre külas) Kolga mõisa ametmehi nagu pruul, kingsepp, kangur. Ka 1782. aastal elasid seal Kolga mõisa käsitöölised- eeskätt kangrud.² Tsitre on tuntud ka sadamakohana - siinset tuultest varjatud paika on loetud üheks paremaks ankrupaigaks kogu Eestis.³ 1910-1930.a. peeti Tallinna ja Tsitre vahel regulaarset laevavahendust. A.Lepnurme andmetel rajati juba 18. sajandil Tsitresse jahiloss.⁴ 1858.a. oli suvemõisas 6 popsikohta (resp. käsitöölise elamut). Põhiline Kolga suvemõisa hoonestuse rajamine langeb aga möödunud sajandi

¹ Linnus, op.cit., lk.26.

² Kolga mõis oli 18.sajandi teisel poolel kõige suurem vabade kangrute (soome, rootsi või saksa päritoluga) kogunemiskoht (Linnus, J., Maakäsitöölised Eestis 18.sajandil ja 19.sajandi algul, Tallinn, 1975, lk.76).

³ Sadamana oli Tsitre tuntud juba väga kauge minevikus. Siit oli läinud Lindanissesse kaubatee ka maismaad mööda.

⁴ Lepnurm, A., Looduse õpperada: Muuksi-Andineeme-Loo. "Eesti Loodus" 1975, nr.5, lk.289.

lõpukümnendisse.¹ Siinjuures võib viidata, et Tsitre suvemõisa kohta leidub palju väärtuslikke andmeid E.Nõva 1977. aasta Etnograafiamuuseumi etnograafilise teatmematerjali võistlusele laekunud töös.² Praeguseks on Tsitre suvemõisa hoonestus täielikult hävinud. Raskesti on jälgitav omaaegne park.³ Mälestusena sellest perioodist on ümbruskonnas säilinud veel mõned puu- ja lilleliigid.

Vaid veidi maad Tsitrest lõunasse asub Muuksi küla - kuid (Muuksis sündinud ja kasvanud arhitekt E.Nõva ütluse kohaselt) ei teatud seal kalapüüdmisest midagi, ehkki küla asus kahe vee (Kolga lahe ja Kahala järve) vahelises kitsas nõos. Nii oleme jõudnud maakülla.

Maaküladest jääb vaadeldavale territooriumile veel Kahala Uuri ja Kolgaküla ning Kalamäe, Kahala ja Luuba karjamõisad. Nagu nägime eespool, on Kahala järve ümbruses juba kauges minevikus tegeletud põlluharimisega. Muuksist (Mukenkulle) mainitakse Kolga munkade omandina 1290. aastal Taani hindamisraamatus. 17. sajandi kaardil on märgitud Muuksi hõreda sumbkülana (8 peret), küla tuumikust veidi eemal 4 - nähtavasti hajatalu. 1712. aastal on peresid 13, 1822. aastal 13 talu ja 7 vabadikukohta. 1879. aastal on märgitud vaid 16 talu (vabadike arv puudub). Kui võrdleme nüüd 17. sajandi lõpu kaarti 1938. aasta kaardiga, näeme kuidas on muutunud küla planeering - 20. sajandiks on säilinud vaid poolik ringjoon endisest hoonete ringsest asetusest.

¹ Tsitre suvemõisa kohta vt. lähemalt Kangilaski, E., Kolga mõis, ajalooline õiend (Kultuurimälestiste RPI arhiiv, P- , lk.).

² Käsikiri ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi arhiivis (KV).

³ Pargi planeeringut on võimalik jälgida veel 20. sajandi alguse kaardil (vt. foto nr. 10).

Muuksi külast Toomani talust on pärit öde-venda arhitektid August Volberg ja Erika Nõva. Viimaselt pärineb ka Muuksi küla kirjeldus (käsikiri ENSV Riiklikus Etnograafia-museumis). Kahel pool teed asuvad Toomani ja Allika on Muuksi põlised talukohad (Toomanit nimetati varem Allika-Toomaks). Toomani elnud ümbruskonna suurem talu. Hoonetest on säilinud ait ja rehi (ehitatud 1901.aastal). Elumajast (ehit. 1881) on säilinud ainult uuem osa. Huvitava arhitektuurse lahendusega on 1932.aastal A.Volbergi projekti järgi ehitatud elumaja.

Suur ja põline maaküla oli ka Uuri (mainitud juba 1241.aastal, sel ajal oli küla 14 adramaad). 1637.aastal koosnes küla 11-st, 1694.aastal aga juba 17 talundit. Talude arv üha suureneb, eriti aga iseloomustab 19.sajandil küla vabadike rohkus. Küla planeeringult oli Uuri tüüpiline tihe sumbküla. Peale 1880.aastais toimunud suurt küla-tulekahju aga ehitati uuesti üles tavalise hajakülana. Endist suurust ega elujõudu küla enam ei saavutanud.

Tänapäeval on hajutatud ka kolmanda põlisküla - Kolga-küla hooned. Hoonestus on külas suhteliselt uus - terve hulk eluhooneid on ehitatud 20-30-ndate aastate paiku, teine ehituslaineline on toimunud aga alles 50-60-ndatel aastatel. Külas on palju Loksa kolhoosi majapidamishooneid (lautu, aitu, ladusid) aga ka täiesti uusi - Loksa kolhoosi poolt ehitatud tööliste elamuid. Mõisaperioodist pärit kõrtsi järgi kutsutakse praegu Kõrtsi talu. Eluhoone on ehitatud 1961.aastal, vana kõrtsihoone (ehit. 1880.aasta paiku) on ka elumajaks ümber kohendatud.

Kalamäe (Kalameri) küla kohta olid andmed samuti juba 13.sajandist. Aastail 1811-1817 lõhuti aga Kalamäe küla ning rajati sellele kohale karjamõis.¹ Teistel andmetel eksisteeris karjamõis seal juba 19.sajandi esimestel aastatel. Abimõisa ehitati karjalaudad ja teenijate elamud. Kahala on karjamõisana märgitud küll alles 19.sajandi lõpul, varasemad allikad märgivad Kahalat külana. Tegelikult pidi Kahala Kolga abimõisana eksisteerima juba väga varasel perioodil. 1930-ndatel aastatel moodustasid Kahala küla ridastikku paiknevad ehitused (vt. kaart). Tallinn-Narva maanteest poole versta kaugusel asunud Luuba karjamõis oli 18.sajandist alates Kolga mõisa peamine abimõis. 19.sajandi algul olid seal puust mõisateenijate elumaja ja viljarehi, kivist ehitatud karjalaut ja viljaait.² Kahala ja Kalamäe hoonestuse kohta on illustreerivaks materjaliks 19.sajandist pärinevad kaardid.

¹ RAKA, f.1864, nim.2, s.ü.VII-78.

² Kolga abimõisate kohta vt. ka Kolga mõisa ajalooline õiend.

E. Kangilaski
/E.Kangilaski/

Kasutatud arhiivimaterjalid

ENSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv (RAKA):

fondid 1, 3, 854, 1134, 1865, 2072, 2157, 2486.

Ajaloomuuseum fond 70.

ENSV Riiklik Etnograafiamuuseum (EA, KV).

Kasutatud kirjandus

Granö, J.G., Eesti maastikulised üksused. "Loodus" nr. 2,4,5, 1922.

Habicht, T., Rahvapärane arhitektuur, Tallinn, 1974.

Hupel, A.W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I k. Riga, 1774.

Johansen, P., Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Reval, 1933.

Kangilaski, E., Kolga mõisa ajalooline õiend. Kultuurimälestiste RPI arhiiv.

Kangilaski, E., Vabad inimesed Harjumaal XVIII sajandi kesk. EM Ar XXIV, Tallinn, 1969.

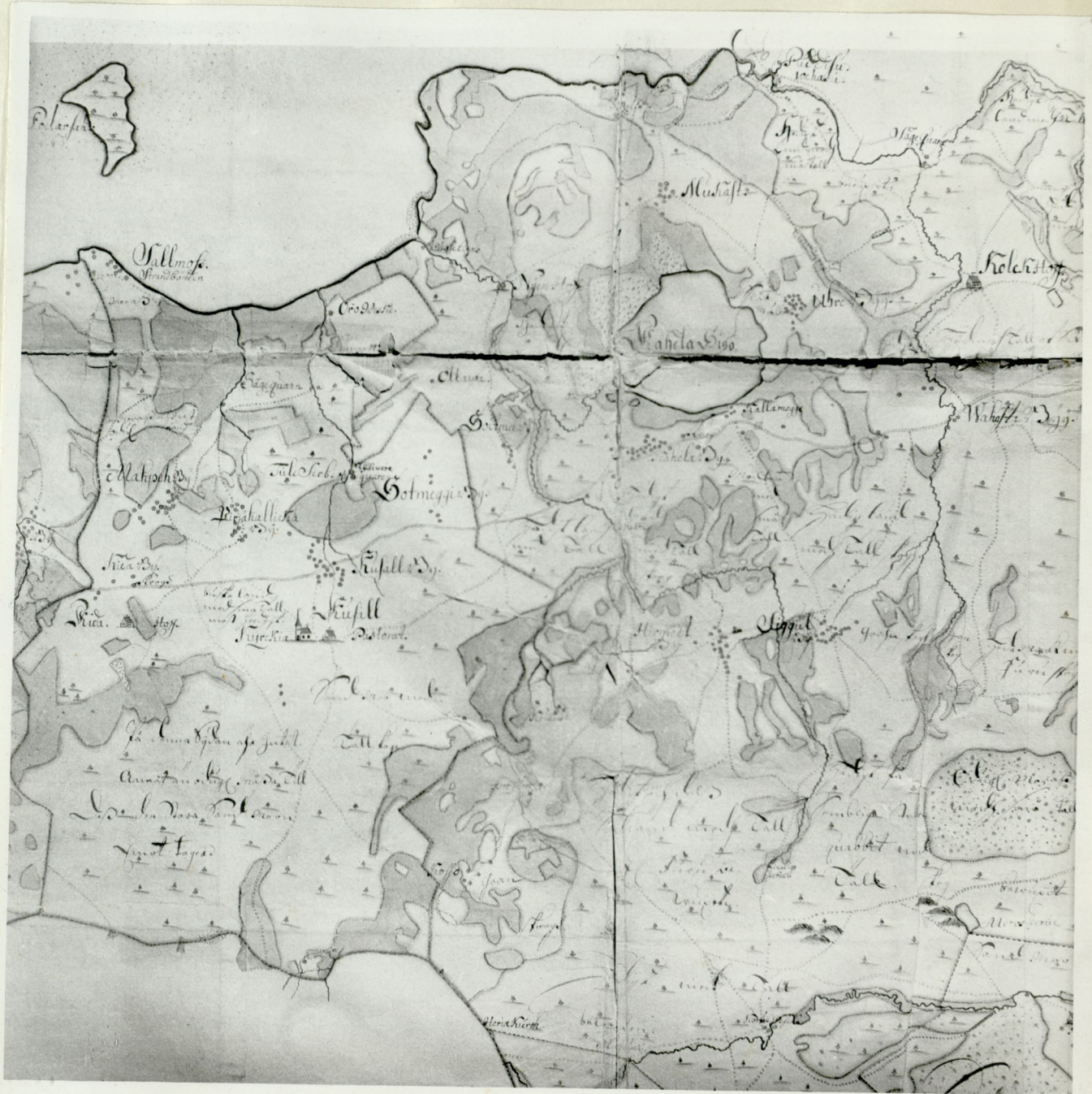
Karma, O., Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis, Tallinn, 1963.

Lepnurm, A., Looduse õpperada: Muuksi-Andineeme-Loo. "Eesti Loodus" 1975, nr.5.

- Ligi, H., Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561), Tallinn, 1961.
- Ligi, H., Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968.
- Linnus, J., Lahemaa rahvastik 18. sajandil (käsikiri).
- Linnus, J., Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul, Tallinn, 1975.
- Loorits, O., Merest ja meremeestest, Tartu, 1939.
- Luts, A., Võrgumajad Eesti mererannikul, EM Ar XXV, Tallinn, 1971.
- Moora, T., Maastiku ja muinasaja maaviljelusliku asustuse seostest. Kogumik "Harju rajoonis", Tallinn, 1974.
- Moora, T., Muinasasustusest Lahemaal, "Eesti Loodus" 1972, nr. 11.
- Must, M., Põhja-Harjumaa keelest, kogumik "Harju rajoonis", Tallinn 1974.
- Pihlak, P., Kuusalu kihelkonna asustusajaloost XVII-XIX sajandini. Ajaloalaseid töid, VI, Tartu, 1977.
- Tihase, K., Eesti talurahva arhitektuur, Tallinn, 1974.
- Troska, G., Põhja-Eesti külad 19. sajandil, 1974.
- Troska, G., Šlögina, N., Eesti külavormide klassifitseerimistest EM Ar XXIX, Tallinn, 1976.
- Vana Kannel, III (toimetanud H. Tampere), Tallinn, 1938.
- Varep, E., Rännates külateid, "Eesti Loodus", 1972, nr. 11.
- Varep, E., Asulastik, kogumik "Harju rajoonis", Tallinn, 1974.

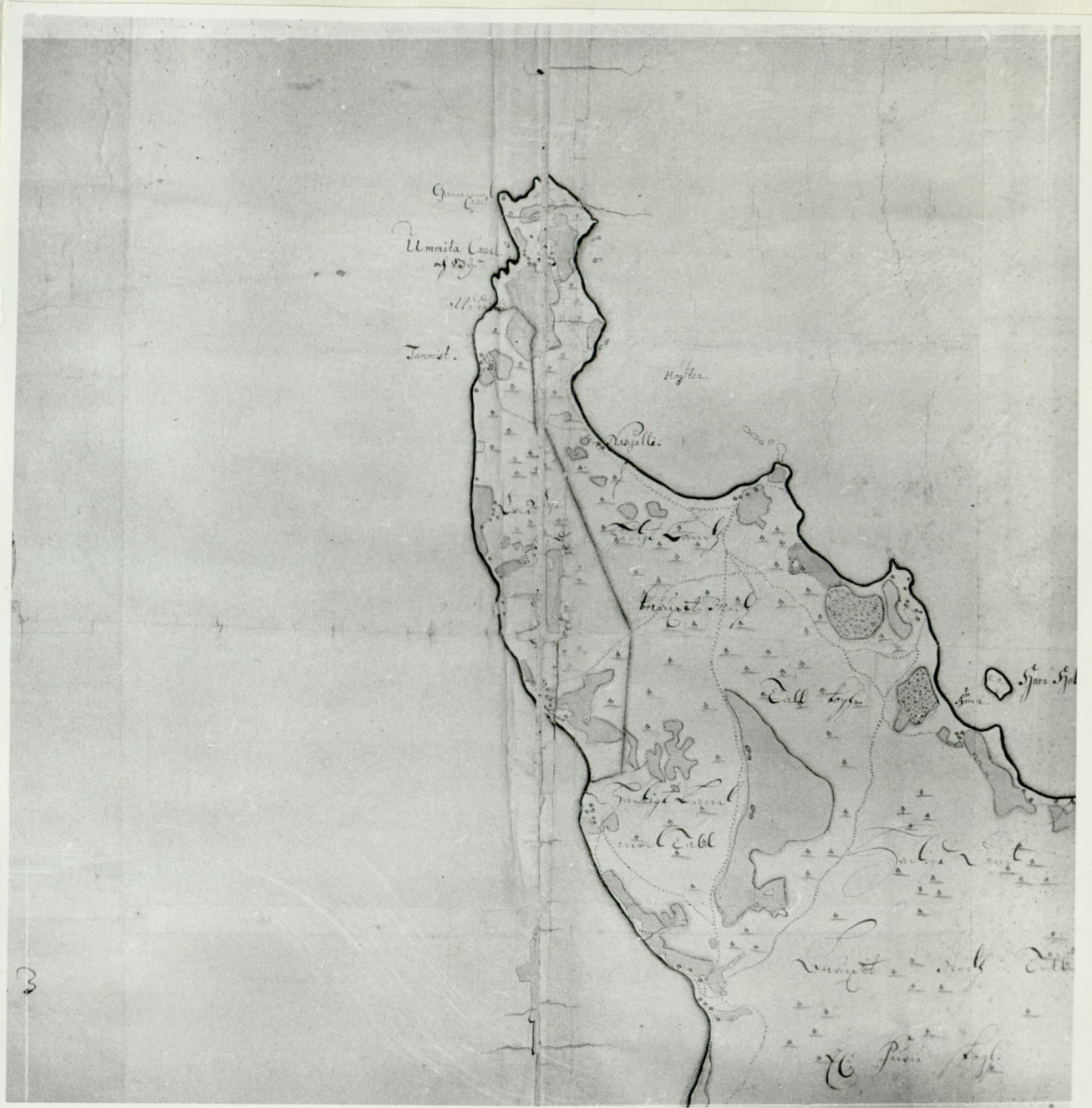
Kaartide nimistu

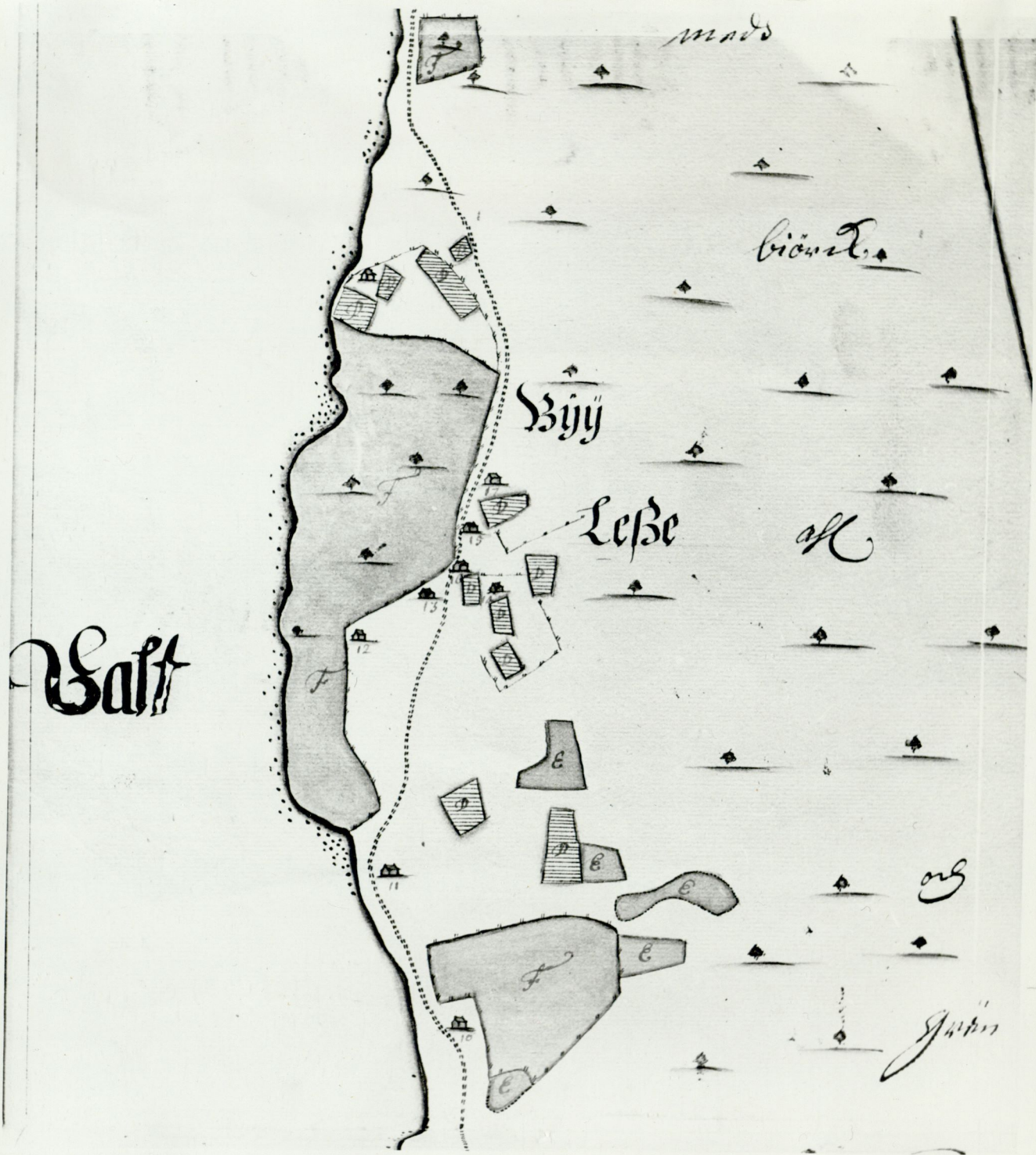
1. Kuusalu kihelkonna kaart u.1690 (RAKA, f.l, nim.2, s.ü. C-I 1)
2. Sama
3. Sama
4. Leesi küla 1693.a. (RAKA, f.l, nim.2, s.ü.C-I 3)
5. Kiiu-Aabla küla 1693.a. - " -
6. Tammistu küla 1693.a. - " -
7. Kolgaküla 1694.a.(RAKA, f.l, nim.2, s.ü. C-II 37)
8. Kahala abimõis 1907.a. (RAKA, f.2072, nim.4, s.ü.25)
9. Kalamäe abimõis 1907.a. - " -
10. Osa kuusalu kihelkonnast 1938.aastal

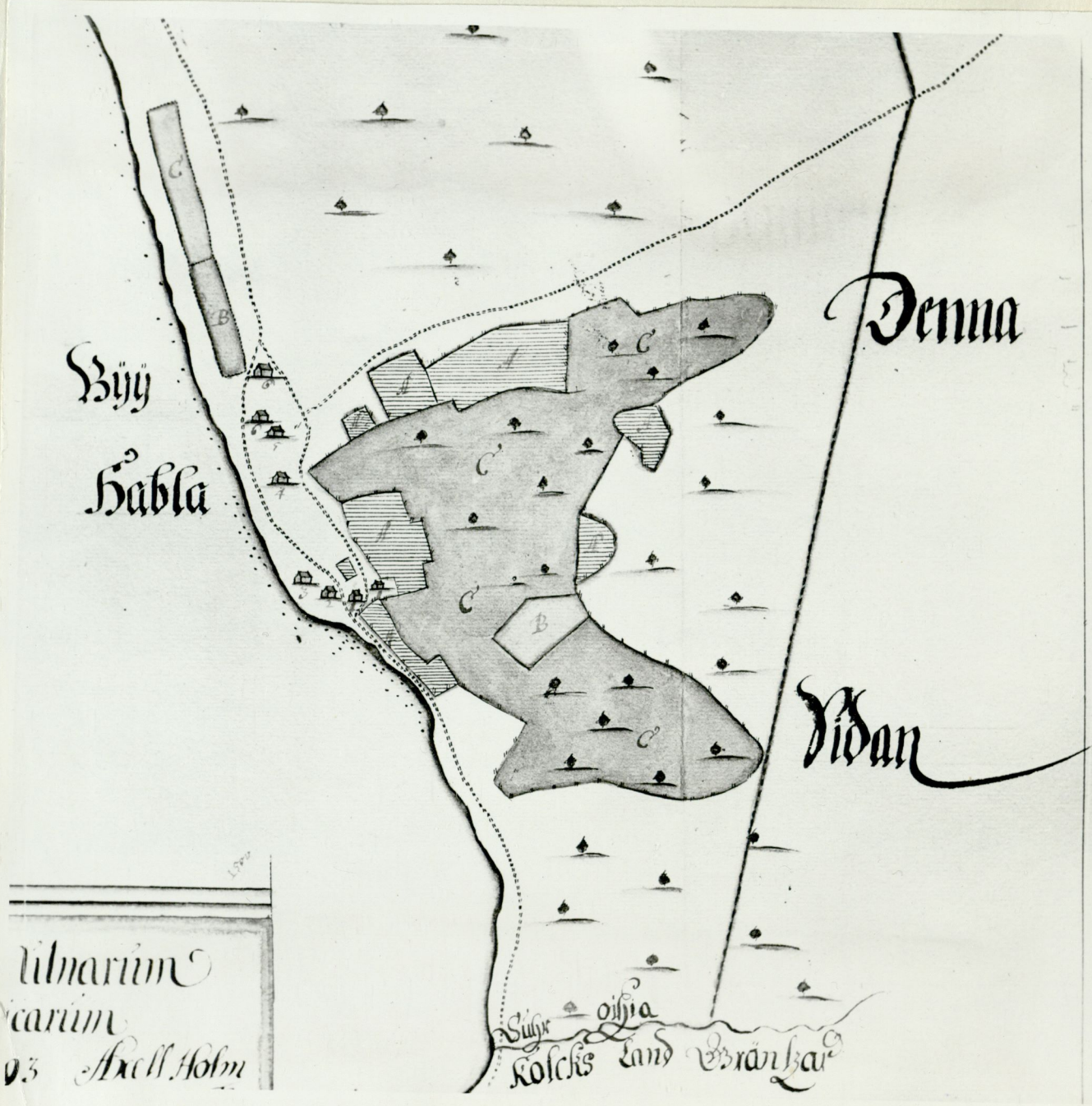

Don 3

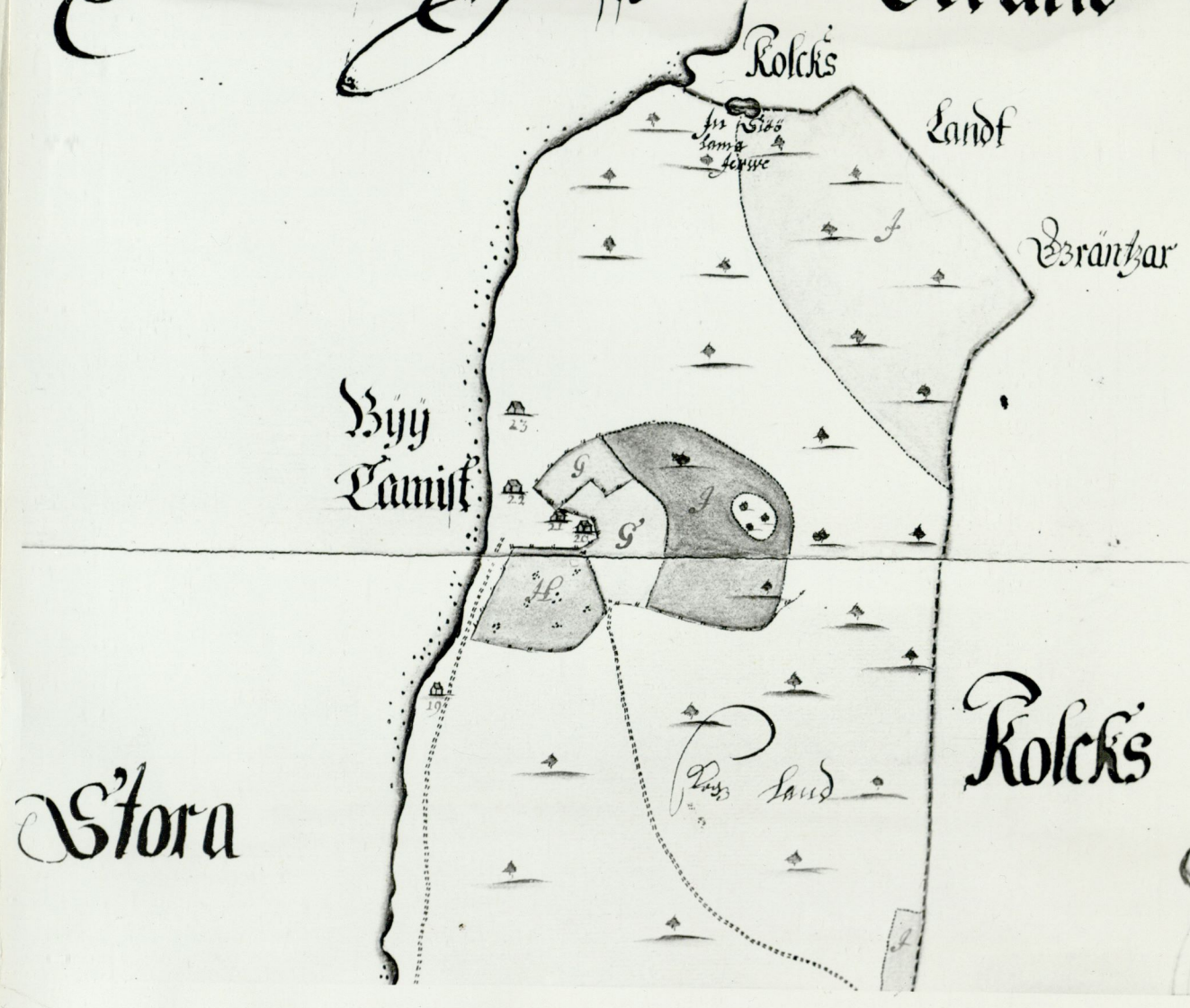

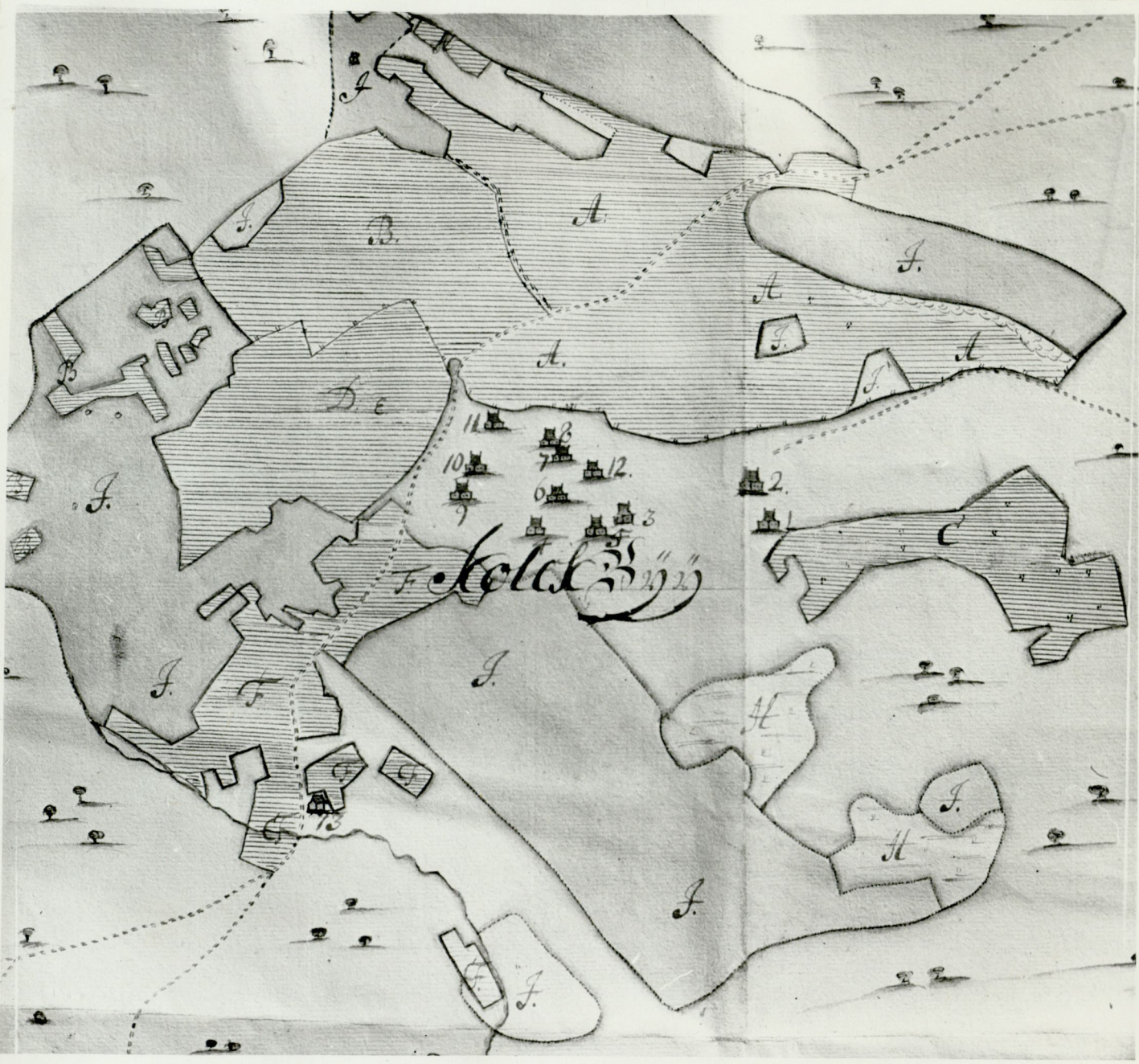

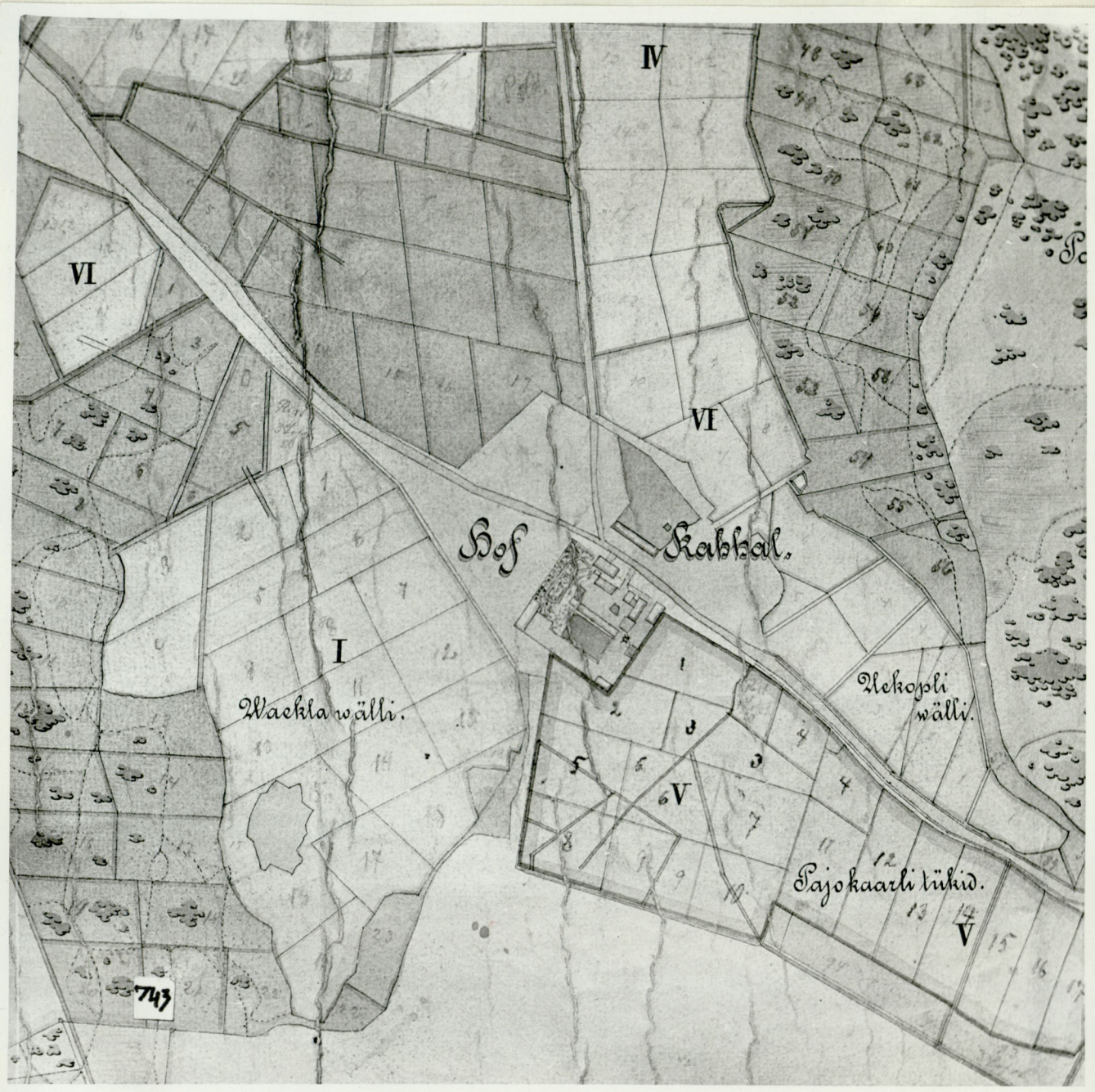

Ulnarium
carium
93 Axel Holm

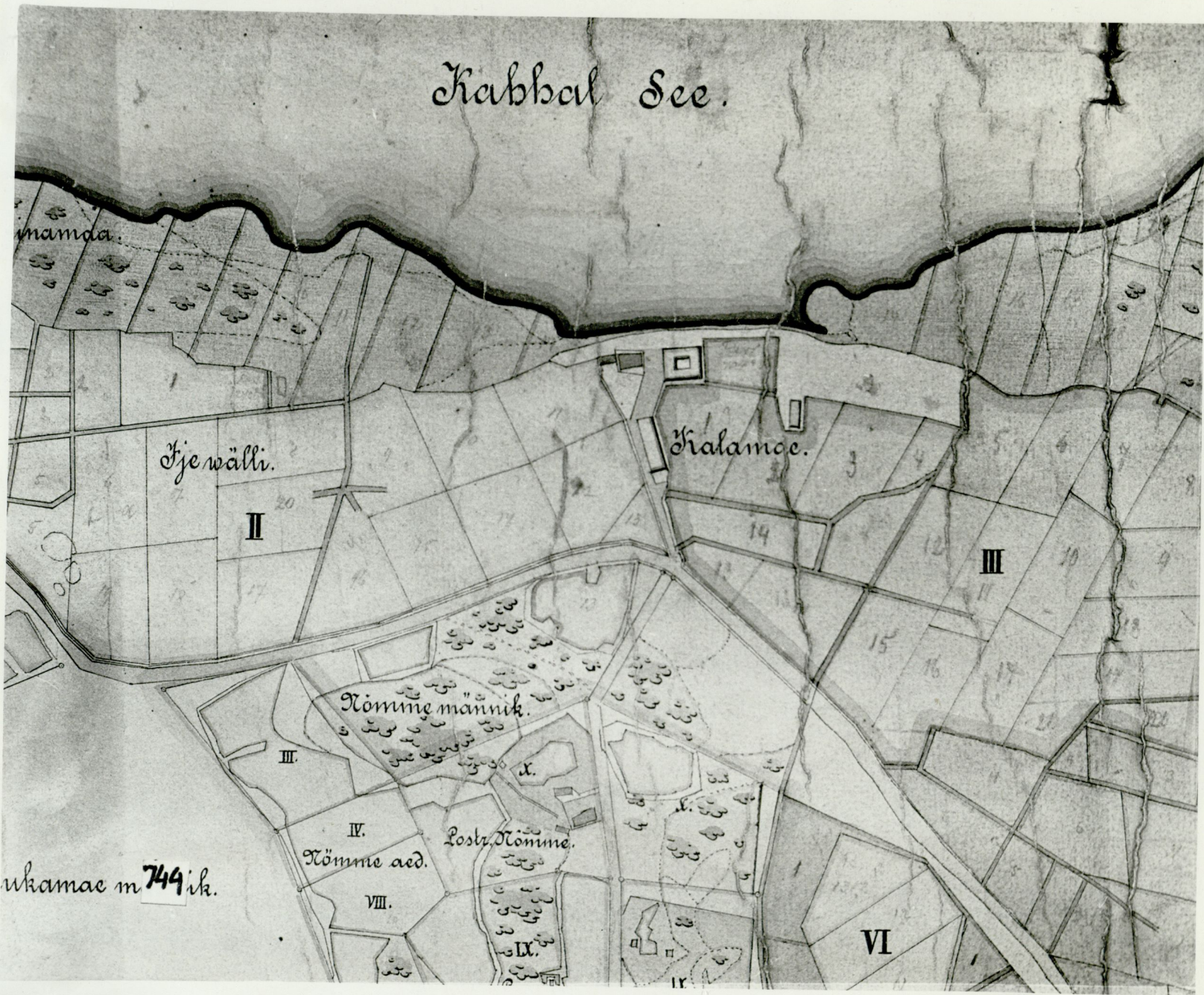
Kida Foss Strand

Kabbal See.

inanda.

Fje wälli.

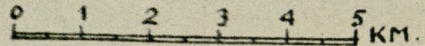
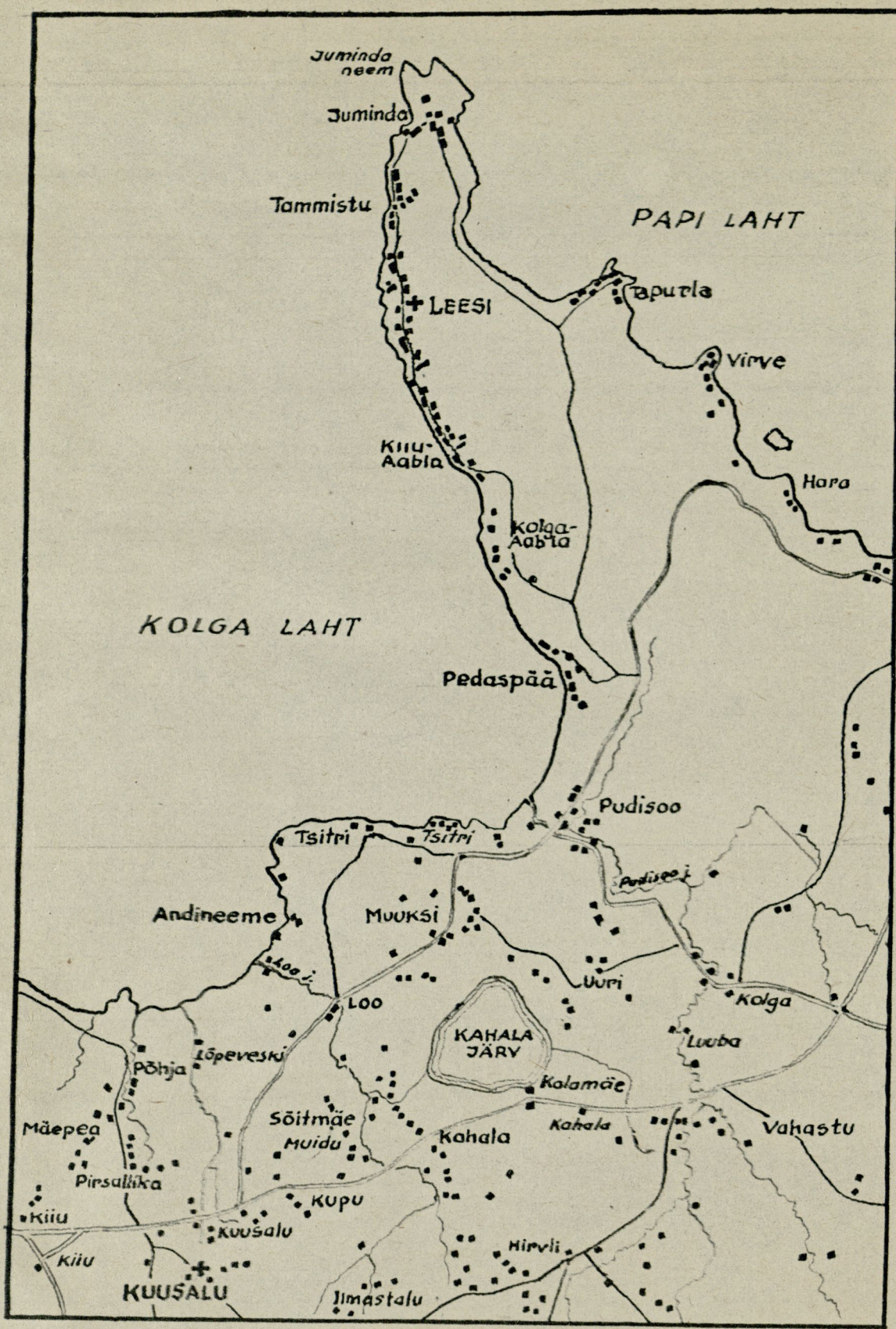
Kalamoe.

Nömme männik.

Post. Nömme.

Nömme aed.

ukamae m 744 ik.

OSA KUUSALU KHK KÜLADEST 1938.A.